



Fale Alea 'o Tonga



**KO E MINITI 'O E**

**FEME'A'AKI**

**'A E HOU'EIKI  
MĒMIPA**

**'O E**

**FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	31
'Aho	Tusite, 22 Sepitema 2020

**Fai 'i Nuku'alofa**

## HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

### 'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

### Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

*Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa*

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e  
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &  
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

### Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

### Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala



**FALE ALEA 'O TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA**

**FIKA 31/2020**

**FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho: Tusite 22 'o Sepitema, 2020*

*Taimi: 10.00 am*

<b>Fika 01</b>	<b>:</b>	<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>	<b>:</b>	<b>Ui 'o e Hou'eiki Memipa</b>
<b>Fika 03</b>	<b>:</b>	<b>Me'a 'a e 'Eiki Sea</b>
<b>Fika 04</b>	<b>:</b>	<p><b>KŌMITI KAKATO:</b></p> <p><b>Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea</b></p> <p>4.1 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1</p> <p>4.2 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2</p> <p>4.3 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 3</p> <p>4.4 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 4</p> <p>4.5 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 5</p> <p>4.6 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 6</p> <p>4.7 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 8</p> <p>4.8 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 9</p> <p>4.9 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 10</p> <p>4.10 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga 'Eua 11</p> <p>4.11 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Ha'apai 12</p> <p>4.12 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Ha'apai 13</p> <p>4.13 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Vava'u 14</p> <p>4.14 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Vava'u 15</p> <p>4.15 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Vava'u 16</p> <p>4.16 Lipooti 'A'ahi 2019 – Vāhenga Niua 17</p>
		4.17 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020
<b>Fika 05</b>	<b>:</b>	<b>Ngaahi Me'a Makehe</b>
<b>Fika 06</b>	<b>:</b>	<b>Kelesi</b>

## Fakahokohoko e peesi

Lotu .....	3
Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu .....	7
Ui ‘a e Fale .....	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Fakapapau’i pea poupu’i ngaahi komiti kau ki ai Fakafofonga Nōpele ongo Niua.....	8
Pālōti’i ‘o tali e Kōmiti ‘oku memipa ai Fakafofonga Nōpele ongo Niua.....	8
Me’a e Sea .....	8
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 1 .....	10
Fokotu’u na’a kuo taimi ke foki ‘a e fili ki he fili fakalukufua .....	11
Tui ‘ikai fe’unga \$250,000 ki he fiema’u ‘a e kolo.....	12
Mahu’inga ke fakamā’opo’opo nofo ‘a e kolo ki he langa hake Tongatapu 1 .....	12
Tokanga ke ‘omai pē he lipooti ngaahi fiema’u vivili ‘a e kakai .....	12
Vivili ange ki he kāinga Tongatapu 1 ‘a e founa fakahoko ‘aki e tanu hala .....	13
Ngaahi fiema’u vivili ‘a Tongatapu 1 mei he savea ne fakahoko .....	14
Fokotu’u taki miniti 10 fakamatala Lipooti ‘A’ahi Fale .....	18
Tali Pule’anga fekau’aki mo e kole vaka toutai ma’a Tongatapu 1 .....	19
Tokanga ki he kole makehe fekau’aki mo e ngaahi ‘api li’aki.....	20
Tali Palēmia ki he hoha’a Tongatapu ki he founa fakahoko ‘aki tanu hala .....	21
Ta’efiemālie he founa polokalama tanu hala 'a e Pule'angá.....	23
Tali ki he fokotu’u ke foki founa fili Fale Alea ‘o fili fakalukufua.....	24
Tali ki he fokotu’u Tongatapu 1 ke hiki hake pa’anga tokoni vāhenga fili.....	25
Fokotu’u hiki silini tokoni fakavāhenga pea ‘ave ki he Pule’anga fakakolo kae ‘ikai ko e Fakafofonga .....	26
Fakama’ala’ala he makatu’unga ke hiki silini tokoni vāhenga fili.....	26
Tali Pule’anga ki he ngaahi fakatangi mei he Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 1 .....	26
Tokanga ki he fa’unga e kosilio fakakolo .....	26
Tali Pule’anga fekau’aki mo e tafa’aki ki he ako .....	28
Fokotu’u ke ‘atita’i pa’anga fakavāhenga Tongatapu 1 .....	28
Fakamahino pau ke ‘atita’i ngaahi silini fakavāhenga pea toki tukuange silini ki he 20/21 .....	30

Fokotu'u 'oua tali Lipooti 'A'ahi Tongatapu 1 kae 'oua kuo mahino 'atita'i silini e vāhenga.....	31
Fokotu'u ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'a Tongatapu 1.....	33
Tohi mei he Palēmia kole ke toloi Fale ki he Tu'apulelulu .....	33
Fakama'ala'ala he tohi fakaafe mei he Pule'anga.....	34
Pāloti'i 'o tali kole mei he Pule'anga ke toloi Fale ki he Tu'apulelulu .....	35
Pāloti 'o tali Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 2020 Tongatapu 1 .....	36
Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 2020 Tongatapu 2 .....	36
Ngaahi kaveinga na'e 'ohake he ngaahi fakataha Tongatapu 2 .....	38
Tanu Halapule'anga.....	38
Tauhi Sapate ke molumalu .....	38
Fiema'u maama hala.....	38
Fakataha 'i Havelu Tokelau.....	39
Fakataha 'i Tofoa.....	39
Fakataha Havelu Hahake .....	39
Fakataha 'i Fanga.....	39
Fakataha he holo Aleamotu'a .....	40
Fakataha mo e Hotele Tano'a.....	41
Ngaahi pole fehangahangai mo e Hotele Tano'a.....	41
Ola fakataha mo e Kautaha <i>Real Tonga</i> .....	41
Tokanga ki he hao mo e lau e fefolau'aki vakapuna .....	42
Ngaahi fiema'u ngaahi lautohi pule'anga 'o Tongatapu 2 .....	42
Tali Pule'anga ki he fiema'u he tafa'aki e ako 'o Tongatapu 2 .....	43
Tokanga ke tonu fakamalanga he tokanga ki he tanu hala ke 'oua takihala'i kakai .....	44
Fakahala'i mahu'inga fakapa'anga 300 miliona tanu hala hā he savea Tongatapu 2 .....	45
Fakama'ala'ala Tongatapu 2 he 300 miliona polokalama tanu hala makehe Pule'anga..	46
Tokanga ke 'oua 'e lohiaki'i e kakai fekau'aki mo e 300 miliona tanu hala .....	47
Fokotu'u 'omai tali kakai he savea ke fakapapau'i & falala'anga savea Tongatapu 2 ....	48
Tui kapau tui Tongatapu 2 ke liliu founa fili Fale Alea pea fa'u mai ha Lao ki ai .....	49
Fokotu'u kapau loto Tongatapu 2 ke 'oua fai tanu hala pea 'oua tanu hala ia e vāhenga	49
Fakama'ala'ala ko e founa/natula tanu hala Pule'anga tokanga ki ai Tongatapu 2 .....	50
Tokanga 'oku takihala'i he 300 miliona tanu hala e savea ne fai.....	50
Tokanga ki he 'ulungaanga taau he Fale Alea.....	52
Fokotu'u ta'ofi tanu hala Tongatapu 2 .....	52

Poupou kakato Niua 17 ki he polokalama tanu hala .....	53
Poupou kakato mo Tongatapu 2 ki he tanu hala Pule'anga.....	53
Tui ne 'ikai fai'aki e laumālie lelei e savea ne fakahoko Tongatapu 2 .....	53
Taukave'i 'osi 'asi he ngaahi lipooti kimu'a fiema'u ke liliu founa fili mo e fili palēmia .....	54
Tokanga ki he founa 'oku fakahoko 'aki e fakatonutonu.....	55
Tokanga ki he ngāue'aki founa savea ki he polokalama 'a'ahi Fale Alea .....	55
Fiema'u ke te mohu founa ke a'u ki he tokolahi taha e kakai hoto vāhenga.....	55
Tui ko e founa lelei ngāue'aki savea ke 'omi ai loto e kakai .....	56
Tokanga mei he <i>Real</i> Tonga ki he malu e fefononga'aki.....	58
Tokanga ki he vave ma'u laiseni kautaha vakapuna Lulutai ki he fepuna'aki.....	58
Halafononga tatau pe na'e fou ai Lulutai mo e 'o e <i>Real</i> Tonga.....	59
Tokanga pē ki he hao e fefononga'aki.....	60
Fie lave'i 'uhinga ne 'ikai toe hoko atu ai Kautaha Vakapuna <i>Real</i> Tonga.....	61
Taukave mahu'inga ke mahino halafononga ki he malu/hao fefononga'aki.....	61
Poupou ki ha fengae'aki ke tokoni'i GPS Havelu koe'uhi ko e tu'unga fakamo'ui lelei fānau .....	63
Poupou ke fai fengae'aki he faingamālie vave taha ke tokoni'i <i>GPS</i> Havelu.....	63
Ke tokangaekina founa ngāue ke tānaki mai ngaahi fakamatala mo hono 'analaiso .....	64
Lēvei ke to'o konga he savea Tongatapu 2 mei he lipooti 'a'ahi e vāhenga.....	65
Poupou ke to'o peesi 21 ki he 'osi savea Tongatapu 2 pea 'oua kau hono pālōti'i.....	67
Fakamaama he ola savea ne fakahoko Tongatapu 2.....	67
Hoha'a ki he founa na'e fakahoko 'aki e savea.....	67
Tokanga ko e 'uhinga e 'a'ahi Fale Alea ke 'omai fiema'u vivili e kakai .....	68
Kelesi.....	69

## Fale Alea ‘o Tonga

**‘Aho:** Tusite, 22 Sepitema 2020

**Taimi:** 1000-1005 pongipongi

**Sātinī Le’o:** Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

**‘Eiki Sea:** Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

### Lotu

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ki hono hiva’i ‘o e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ko e lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni.)

<005>

**Taimi:** 1005-1010

(*Hoko atu e lotu.*)

**‘Eiki Sea:** Ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

### Ui ‘a e Fale

**Kalake Tēpile:** Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió, ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite, 22 ‘o Sepitema 2020.

(*Na’e lele heni e taliui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.*)

**Kalake Tēpile:** ‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui.

### Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki e ‘Eiki Tokoni Palēmīa, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea. ...

<005>

**Taimi:** 1010-1015

### Me’a ‘Eiki Sea

**‘Eiki Sea:** ... Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afió Tama Tu’i Tupou VI ko e Hau e ‘Otu Tonga, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u kae ‘uma’ā e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmīa kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, tapu atu

ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Fakamālō atu Hou'eiki ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni.

## **Fakapapau'i pea poupou'i ngaahi komiti kau ki ai Fakafofonga Nōpele ongo Niua**

Ko 'etau 'asenita 'oku 'i he Komiti Kakato 'a e ngāue na'e tukuhifo 'aneafi pea kimu'a pea tau hoko atu ko e ngaahi me'a fakalotofale 'oku fiema'u ke tau fakapapau'i. Hangē pē ko ia 'oku mou mea'i ko e Fakafofonga Nōpele ko eni 'a e ongo Niua na'e fili ki he fili si'i pea neongo pē ko e Mēmipa tatau na'e toe fili mai ki Fale Alea ka 'oku fiema'u ke tau hanga 'o fakapapau'i 'a e 'ū Mēmipa ko ē 'i he ngaahi Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea.

'A ia ko 'ene tu'u lolotonga 'oku mēmipa 'i he Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, talifaki he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasōsiale, mēmipa 'i he Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu, mēmipa talifaki ki he Komiti Fefolau'aki Fakalotofonua pea mēmipa talifaki ki he Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalakalaka. 'A ia kapau 'oku tonu 'eku lau 'oku lolotonga mēmipa 'i he komiti tu'uma'u 'e tolu pea to e mēmipa talifaki 'i he komiti tu'uma'u 'e tolu. 'A ia ko u fokotu'u atu ke tu'uma'u pē ngaahi fakanofonofa ko eni.

*(Poupou ki ai Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale)*

## **Paloti'i 'o tali e Kōmiti 'oku memipa ai Fakafofonga Nōpele ongo Niua**

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Hou'eiki Mēmipa he ngaahi Komiti faka-Fale Alea kātaki fakahā mai ho nima.

**Kalake Tēpile:** 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivoso Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki Mēmipa ko e toko 18.

**'Eiki Sea:** Mālō Hou'eiki ko e me'a hono ua felāve'i ia mo e tohi mei he 'Eiki Palēmia pea 'oku ou fakatokanga'i atu 'oku te'eki ke me'a mai te u toloi ia ki 'anai. Hou'eiki ko e ngata ia 'etau 'asenita 'i he Fale Alea tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

*(Liliu 'o Komiti Kakato pea ma'e mai Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga)*

## **Me'a e Sea**

**Sea Komiti Kakato:** Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, fakatapu heni ki he Tu'i 'o Tonga, tapu ki he Ta'ahine Kuini...

<007>

**Taimi:** 1015-1020



**Sea Komiti Kakato** : ... Tama Pilinisi Kalauní kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu heni ki he hou'eiki e fonuá, Ha'a Tauhifonua, Ha'a Lotu kae 'uma'ā e kakai e fonuá. Fakatapu heni ki he 'Eiki Minisitā Fonuá kae 'uma'ā e Hou'eiki e Kapinetí. Fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga, Hou'eiki Fakafofonga Hou'eiki Nōpelé kae pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Tau fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi fakakoloa fakalaumālie lelei e Fale 'Eiki ni, pea 'oku tūkua ai e ngaahi lau uike 'o e māhina, mo e fatongia kuo vaea 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga mo e ngaahi fakataha fakakakato e ngaahi lao ke tokoni ki he to'o fatongia 'a e Pule'angá. Pea ko e pongipongí ni kuo tau hoko mai leva ki he fatongia kuo laumālie lelei 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he ngaahi 'a'ahi faka-Fale Alea pea ko ena kuo tēpile'i atu pē ho'omou ngaahi 'asenita 'i he fakataha 'a e Komiti Kakató. Pea ko u lave'i 'oku fiefia lahi heni 'a e kakai 'oku tau ngāue mo fatu lao 'i he Pule'anga 'Ene 'Afió 'i he ngāue te mou fakahoko 'i he 'ahó ni. Kau eni 'i he taha 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Aleá 'a e 'A'ahi Faka-Fale Aleá 'o kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha'amou fokotu'u tohi ke faka'osi e lava e patiseti 'o e ngaahi lao ngāue 'a e Pule'angá. 'E lava ke mou fakahoko eni 'a e ngaahi le'o ke fakatokanga ki he Pule'angá, 'a e ngaahi fatongia mamafa kuo fili ai kimoutolu ko e kau Fakafofonga ki he Fale Alea 'o Tonga 'i he tu'unga faka-Konisitūtoné.

Ko ia 'oku ou talitali lelei kimoutolu Hou'eiki pehē ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea he pongipongí ni, pehē ki he 'Eiki Minisitā Fonuá pehē ki he Hou'eiki Fakafofongá, ke fai ha feme'a'aki lelei fekau'aki mo 'etau 'asenitá he 'oku me'a lelei mai pē kakaí. 'Oku ou lave'i ko e Pule'anga eni 'oku ne fakatokanga'i 'a e ngaahi potupotu tatau e sosialé kae 'uma'ā e lotu, kae 'uma'ā 'a e tukufakaholo pea 'oku fiefia ai 'a e ngaahi vahefonua. Pea 'oku tonu ke tau fepoupouaki 'i he ngāue 'i he ngaahi feme'a'aki kuo mou fai he Falé ni, he'ikai tūkua mama'o ki ha fakakulupu, pē ko ha fiema'u fakafotuitui pea te mou me'a malanga mai 'i he tu'utu'uni kuo tukuatu 'e he Seá 'i he 'a'ahi pea faka'ilonga'i lelei 'i he laumālie lelei ki'i taimi te u 'oatu ai ke mou malanga'i e ngaahi fiema'u mo e me'a ke fakatokanga'i 'e he Pule'angá ke fai ha ngāue 'oua 'e toe takai noa'ia holo. He ko ho takai noa'ia pē mo e fakatupu kē ko u talaatu 'e au ke ke me'a koe ki lalo, kae hoko mai 'a e tokotaha ia 'oku tokanga ki he vāhenga 'oku ne fakafofonga'i. Talitali lelei heni e 'Eiki Palēmiá mālō e laumālie lelei. Pea 'oku ou lave'i ko e 'asenita 'o e 'ahó ni 'oku hanga kotoa atu ki he tataki 'a e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Ka tau hoko atu mu'a.

Faka'osí pē 'oku ou fakamālō atu heni ki he Sea na'a ne tongia mai 'a e fatongia lolotonga 'oku ou 'i Tokelaú ki he Tongatapu Fika 5 mālō hono to'o lelei. Pea ko 'eku lave'i mei Vava'ú na'e tonu ke ke Sea koe he Komiti Kakató kae fai atu pē ha poupou. Ko hono fakakātoá mālō e tataki lelei e Falé pehē ki he 'Eiki Sea e Fale Aleá. Ka tau hoko mu'a ki he'etau 'asenitá, faka'ilonga'i e ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Aleá pea 'oku ou kole ki he Laumālie Mā'oni'oni ke ne tataki lelei kimoutolu. Mou lea he mo'oni 'oua 'e lea loi, fakatupu ai e vākoví mo e 'ū me'a 'oku 'ikai tonu ia ke 'asi he Falé ni, fe'unga mo e me'a 'oku fālala mai 'a e kakai kia moutolu. Hou'eiki, mou lea he mo'oni pea mou faka'apa'apa pea faka'aonga'i 'a e taimí ke 'aonga 'oua 'e ta'e'aonga.

Ko ia ai tau hoko ki he tēpile tau *item* fika 4.1 kae hokohoko ai pē ho'omou feme'a'akí, 'i he'eku pehē atu pē kuo fe'unga, hoko mai leva 'a e 'a'ahi mo e lipooti. Ko u kole heni ki he Fakafofonga 'a e Lipooti 2020 Vāhenga Tongatapu 1 ke me'a mai pea ke tataki e 'a'ahi lelei na'a ke faí, pea ko u faka'ofa'ofa'ia he fakatātā 'o e fanga ki'i maka 'ene fokotu'utu'u ko ení. Hangē eni ia na'a ke 'a'ahi koe ki Siainá he'eku sio hifo ki he fanga ki'i maka ko ení. 'Oku ou tui pē ko e maka 'ave pē ia ko e fatongia 'o e fonua pē tangatá 'a e anga 'a e 'a'ahi 'a e Feitu'una 'i he kolo 'eiki. Ka ke me'a mai, 'oatu e, ko ia ...

**Taimi:** 1020-1025

**Sea Komiti Kakato:** Me'a mai Fakafofonga, he 'ikai fakangatangata 'etau taimi pea te mou malanga fakalukufua pē. Ko 'ene ki'i 'ova pē ki tu'a ko u fakatonutonu fika 'uluaki fika ua pē fe'unga leva ho malangá. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

### **Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 1**

**Siaosi Pohiva:** Mālō Sea pea fakatapu atu ki he Feitu'una tataki 'a e Fale ni. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā tapu pea mo e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā mu'a ke fakahoko atu 'a e Lipooti 'A'ahi faka-Fale Alea 2020 Vāhenga Tongatapu 1. Te u kamata 'aki pē hano ki'i to'o fakalukufua pea toki fakaikiiki atu pē fakatatau ki he'ene hā 'i he lipooti. 'Uluaki 'oku ou fakamālō atu ki he Sea Fale Alea kae 'uma'ā e Fale Alea 'i he faingamālie ke fakahoko 'a e 'a'ahi ko eni ko e toki fuofua 'a'ahi eni 'oku kau ki ai kau atu ki ai 'a e motu'a ni 'i hono fatongia ko e Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 1. 'I he hili 'a e 'a'ahi ko eni na'e mahino pea toe maama ange ki he motu'a ni 'a e mahu'inga 'ikai ke ngata pē 'a e tokanga'i mo e ngāue ki he kāinga ka ko e mahu'inga ke fai ha fakalelei ki he fa'unga mo e founa hono fakalele mo e ngāue ki he vāhenga. 'E toki fai 'a e lave atu ki ai 'anai Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki, 'oku mahu'inga foki ki he motu'a ni 'a e halanga ke mahino 'a e halanga 'o e lipooti ko eni mo e ngaahi fokotu'utu'u mo e ngaahi fokotu'u pē ko e *recommendation* 'oku 'oatu pē 'oku hā atu 'i he lipooti. 'Oku mahu'inga ange ia 'i hono fo'i lau atu pē ko eni 'oku mahu'inga ange ke fakahoko ha ngāue ki ai mahino kiate au ko e Lipooti 'o e 2019 ko eni ia 'oku toki lau ko eni. 'I he kau Fakafofonga 'e ni'ihī pea hangē kiate au 'oku fu'u tōmui ia ke fakahoko ki ai ha ngāue 'a e Pule'anga. Kai kehe ko e fehu'ia ia he motu'a ni pē ko e hā koā e halafononga 'o e lipooti ko eni 'oku fakahoko koā ki ai ha ngāue 'a e Pule'anga he 'oku fakatokanga'i Sea 'oku kehe pē 'a e 'a'ahi ia ko eni 'oku toe 'i ai pē mo e 'a'ahi ia 'a e Pule'angá 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Kapineti. Pea 'oku lave'i he motu'a ni ko e fakamole lahi eni 'oku fakahokó he 'oku ma'u vāhenga ai e kau Fakafofonga hono fakahoko e 'a'ahí kae 'uma'ā e kau 'ofisa 'oku nau kau atu ki ai. Kai kehe fiema'u pē ke fai ha fakama'ala'ala mai ki he halanga 'o e ngaahi *recommendation* 'oku 'asi atu 'i he lipooti.

Na'e fakahoko 'a e 'a'ahi ko eni 'i he 'aho 17 'o 'Aokosi ki he 'aho 3 'o Sepitemá pea ko e fakataha fakakātoa 'e 11, ko e taha ia e fakatahá mo e kau mēmipa mei he ngaahi komiti iiki 'a e kolo 'e 10 'o Tongatapu 1 pea ko e toenga leva 'a e ngaahi fakatahá ko e ngaahi fakataha mo e ngaahi kolo iiki 'e 10 'o Tongatapu 1. 'Oku ou fie fakakau atu heni 'a e fakamālō ki he 'Eiki Nōpelé Tu'ivakanō 'i he'ene loto lelei ke kau mai ki he fo'i 'a'ahi 'e 2 'a e motu'a ni na'e fakahoko 'i hoku vāhenga. Pea ko u toe fakamālō foki koe'uhí ko 'ene fakakau mai 'a e vāhenga ni 'i he'ene silini tokoni ko ē ki he 'a'ahí ke lave ai 'a e kulupu 'a e kakai fefine 'a hoku vāhenga.

Ko e 'asēnita 'o e 'a'ahi ko eni 'uluaki pē ko e taumu'a 'o e 'a'ahí, na'e mahu'inga 'aupito ke mahino ki he kāingá pea mo e kau 'a'ahí ko e hā koā e 'uhinga 'o e 'a'ahi? Ko hono ua 'i he 'asenita na'e mahu'inga ke fai ha fakatalanoa mahino ki he 'Ofisi 'o e Fakafofongá 'a hono kau ngāue mo hono fatongia ke mahu'inga mālie 'aupito ki he kāingá. Ko hono tolu 'i he 'asēnitá ko e founa ngāue 'a e Fakafofongá pea ...

<009>

**Taimi:** 1025-1030

**Siaosi Pohiva:** ... mo hono ‘ofisi ‘a e halanga ‘o e pa’anga tokoni pea mei he Fale Alea. Na’e mahu’inga ‘aupito ke fakamahino ia ki he kāinga.

Ko hono 4 ‘o e ‘asenitá ko e fatongia faka-Fale Alea ‘o e motu’a ni mo e taumu’a na’e fili ai ia ‘e he kāinga, pea mo e taumu’a ngāue ki he vāhenga. Ko hono 5, ‘oange ha faingamālie ke ‘omai ha ngaahi fehu’i pea fai mo hono talanoa ha ngaahi fiema’u. He’ikai ke u toe fakaikiiki e ngaahi ‘asenitá, ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a mahu’inga ‘oku ou lava, ‘oku ou lotu ke u vahevahe atu mo kimoutolu.

Ko e founga ngāue ‘a e motu’a ni. ‘I he, ko ‘eku fuofua fakataha pē ‘osi hono fili au pea mo e vāhenga na’e mahino kiate au ko e founga ngāue ‘a e Fakafofonga na’a ku fetongí, na’e, ko ‘ene ‘oatu pē ko ē silini, na’e hoko ‘a e Kosilio ‘a Tongatapu 1 ko hono nima ngāue, pea na’e hangatonu atu pē ko ē ‘a e pa’anga tokoni pea mei he Fale Alea, pea ne tukuange ‘aupito pē ‘e ia ‘o tau’atāina ki ai ‘a e kosilio. ‘I he tui ‘a e motu’a ni ‘oku ‘i ai e matavaivai ai, pea na’e faka’amu ke fakalelei ‘a e founga ngāue ko ia. Ko e founga ngāue na’a ku hanga ‘o fakahokó, na’a ku hanga ‘o toe fakamo’ui ‘a e ngaahi komiti iiki fakakolo ‘e 10, ‘aki ha ‘uluaki takai ki’i komiti, ui pē ko e Komiti Konisitūtone ‘a e Fono ‘a Kolomotu’a ‘o fokotu’u ‘a e ngaahi komiti iiki, pea mahino ko ē ‘a e ngaahi komiti iiki ko ia, pea na’e fakamahino leva ai ko e founga ngāue ‘e ‘ikai ke toe ‘ave sēniti ki he kosilio ka ‘e vahevahe ia ki he ngaahi komiti iiki ke fakaivia kinautolu ke fakahoko’aki honau ngaahi fatongia.

Na’e mahino ‘aupito ‘oku kehekehe pē e ngaahi *priority* ‘a e fanga ki’i kolo iiki, pea ‘oku nau fa’itelihā pē ki he sēniti ‘oku vahe’i ange kiate kinautolu, kae kehe, ko e founga ko ē ko hono ‘ave sēniti ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘oange ia ki ha’anau tohi pangikē, ‘oku talaange pē ke fakafou mai ‘enua ngaahi fiema’u pea mo hono ngaahi *invoice* ka mau hanga pē ‘o totongi atu pea mei he ‘ofisi ‘o e Fakafofonga, mahu’inga ‘aupito pē ke mau lava ‘o tauhi ‘a e ngaahi *invoice* mo e ngaahi *receipt* ki he ngaahi fakamole fekau’aki pea mo e pa’anga vāhenga. ‘Ikai ke ngata ai, ‘o mau lava ‘o *monitor* lelei pea mei he ‘ofisi ‘o e Fakafofonga ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko’aki ‘a e silini ko ení, pea ko e hā ha ngaahi ngāue ‘oku lelei ke hokohoko atu ‘a hono fakaivia mo ha ngāue ‘oku taau ke fakapekia.

Na’e mahino ‘aupito pea ‘i he ‘a’ahi ko ení ki he motu’a ni ‘a e mahu’inga ke toe fakalahi ‘a e silini ki he ngaahi vāhenga. ‘Oku ou lotu ke u fakamahino eni Hou’eiki, lave’i ‘e he motu’a ni ko e Pule’angá ‘oku nofo ‘ene ngaahi ngāue ‘ana ia he fakalukufua, pea taimi lahi ‘oku ‘ikai ke fa’a’u ‘a e ngaahi tokoní ia ke fakaivia ‘a e ngaahi taupotu taha pē ko e ngaahi hikuhiku e nofo ‘o e sosaieti, kā ‘e lava ia ‘o fakahoko ‘e ha fa’unga ‘oku ne, ‘oku ofi ki he komiuniti.

### **Fokotu’u na’a kuo taimi ke foki ‘a e fili ki he fili fakalukufua**

Pea ko e fakakaukau ‘a e motu’a ni ‘i he’ene talanoa ‘i he vāhenga, ‘oku mahino, ‘oku mahu’inga ia ke toe fakalelei’i mo e fa’unga, ‘oku ‘ikai ke u, ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke toe ‘omai e silini ko ia ki he Fakafofonga, ko e silini ko ia ‘oku totonu ke ‘ave ia ki he pule fakavahé, pea mo e ‘ofisakoló he ko kinaua ‘oku ofi taha ki he komiuniti pea ke na tokanga’i ‘a e ngaahi ngāue ‘a e kolo. Kā kuo pau ke fai ha fakalelei ki he fa’unga ke fakamālohi’i ...

<005>

**Taimi:** 1030-1035

**Siaosi Pohiva:** ... ‘a e pule’anga fakakolo iiki kae hiki hake mo fakamahu’inga’i ‘a e fatongia ‘o e pule fakavahe ki ha lēvolo ‘oku ma’olunga ange ‘o ne lava ‘o tokanga’i ‘a e ngaahi ngāue

‘a e kolo. Ko e ‘uhinga ‘a e fakakaukau ko eni Sea ka u vahevahe atu. Ko e motu’a ko eni ko e mahino kiate au ko e motu’a Fale Alea fa’u lao ko ‘eku tefito’i fatongia ia. ‘I he fo’i taimi nounou pē ko eni ‘oku ou ngāue ai fakahoko fatongia ko e Fakafofonga Fale Alea ‘oku mei lahi ange ‘a hoku taimi ‘o’oku ia ‘eku feinga ke u taliui tonu ki he fo’i pa’anga ‘e 2 kilu 5 mano ‘oku ‘omai kiate au ‘eku feinga ke fakahoko’aki hoku fatongia ‘i tu’a ke tonu ‘i he’eku ngaahi ngāue faka-Fale Alea fakafa’u lao pea ko ia ‘oku ou pehē ‘e Hou’eiki pea mo e ngaahi vahevahe pea mo e kāinga na’a kuo taimi ke tau toe foki ki he fili fakalukufua ke nofo taha pē ‘a e kau Fakafofonga ‘i honau fatongia faka-Fale Alea he *macro level* kae tokanga’i ‘e he kau pule fakavahe mo e kau ‘ofisakolo ‘a hono fakalele ‘o e kolo.

### **Tui ‘ikai fe’unga \$250,000 ki he fiema’u ‘a e kolo**

Ko e fakakaukau ia pea mo e ‘uhinga ia na’a ku, ‘oku mahu’inga ‘aupito ke toe fakalahi ‘a e seniti ko eni Sea. Ko e tui ‘a e motu’a ni ko e 2 kilu 5 mano ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia ki he ngaahi ngāue ‘a e kolo. ‘E ‘osi e ta’u ‘oku kei toe lahi pea hulu ‘ānoa pē ‘a e ngaahi fiema’u ia ke fakakakato kai kehe ko e fakakaukau ia ko ia mei he ngaahi fakataha ko eni ke tuku atu pē ia ki he Pule’anga ke toki fai ‘a hono fakakaukau’i.

### **Mahu’inga ke fakamā’opo’opo nofo ‘a e kolo ki he langa hake Tongatapu 1**

‘I he ngaahi kaveinga ngāue ‘a e motu’a ni ko e mu’aki ‘oku mahu’inga ki he motu’a ni ke fakamā’opo’opo ‘a e kāinga pea na’e malanga’i pē ia ‘i he’emau ngaahi fakataha kotoa pē ‘oku hanga ‘e he ngaahi tui fakapolitikale ‘o vahevahe ‘a e anga ‘emau nofo ka ko e langa fonua he’ikai ke lava ia ‘aki ‘a e nofo mavahevahe mo e fesiosiofaki ‘i he tui fakapolitikale, pea na’e fakamamafa’i ko e mōmeniti pe ko e taimi pē ‘oku fai ai ha talanoa langa fonua ‘oku mahu’inga ke ki’i tu’u fakatafa’aki ‘a e tui fakapolitikale kae lava ke mau nga’unu mai ‘o ngāue fakataha ki hono langa ‘a homau kolo.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea ki’i tokoni atu pē mu’a ki he Fakafofonga.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

### **Tokanga ke ‘omai pē he lipooti ngaahi fiema’u vivili ‘a e kakai**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Tapu pea mo Sea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni Sea. Ko ‘eku ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga ki he’ene fakamalanga ‘i he ‘ū me’a ko eni ko e me’a pē ia ‘a’ana mo hono vāhenga. Kapau ko e founa ē Sea te tau ngāue’aki he’ikai ke lava ha ngāue he Fale ni. Ko e me’a ‘oku fiema’u ke fanongo atu ki ai e Fale ko e hā e fiema’u vivili ko ē ‘a hono vāhenga. Ko ‘ene me’a fakalotofale ke fokotu’utu’u ‘ene kosilio mo e me’a ko ia me’a faka’api pē ia ‘anautolu ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ia ki he Fale ko eni. Me’a eni ‘oku mahu’inga ‘oku ne fokotu’u mai ‘oku fiema’u e silini ke lahi pea ko ‘eku toki fanongo eni he fo’i fokotu’u mālīe ko ia. ‘Oku ou kole atu mu’a Sea ke tau ‘alu ko e hā e ‘ū *recommendation* mai mei he lipooti ka tau nga’unu ke vave hotau vaká mālō ‘Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga mo’oni ia.

**Siaosi Pohiva:** Mālō e tokoni ko e ngaahi kaveinga ngāue ‘a e motu’a ni.

**‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o:** Ki’i tokoni pē Sea

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io ko e tokoni ē mei he Minisitā Leipa.

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o:** Tapu mo e Feitu'una Sea mo e Hou'eiki Komiti. Kole ki he Feitu'una ke vahevahe taimi mu'a he kapau te ke tukuange ke mau ta'efakangatangata te tau toki 'osi he ta'u kaha'u ka tau feinga atu he 'oku lahi e ngaahi fatongia. Ko eni na'e toki fakamo'oni eni e 'ū lao ke fakahū mai ki he Fale ni ko u kole atu Sea fakatangata e taimi tau hangatonu ki he'etau fatongia pea mo e lipooti pea tau hoko atu Sea mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā 'e Fakafofonga mo'oni 'aupito 'a e fokotu'u mei he tēpile e Pule'anga. Fokotu'u pē 'ū me'a ko ē 'oku fiema'u he kakai he me'a na'e fai 'a e 'a'ahi. Ko e 'ū me'a ko ē fakakosiliō mo e 'ū me'a 'a e Feitu'una ia ki he anga e ngāue fakapolitikale ko e me'a fakavāhenga ia kae tuku mai ko eni 'oku 'asi mai heni ko e kole...

<007>

**Taimi:** 1035-1040

**Sea Komiti Kakato :** ... ke mou lisi ha kekeke ko e tanu e halá ko e vai ko e tangikē ko e ako sikolasipi fanga ki'i me'a pehē. Ko e 'uhinga ia e fakatahá mahalo 'oku fie, lahi e pa'anga 'a e Minisitā Pa'angá pea ko 'ene feinga maí ke ke fai mo ke tukuange kae ngāue ki ai. Mālō me'a mai.

**Siaosi Pohiva:** Mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Pea ko hono 2, ko e taimi ko 'eku fakahoko atu pē 'aku kuo fe'unga ho'o malangá 'oku fe'unga ia. 'Io kae 'oua 'e 'ai ke fakanounou na'a faifai kae tu'u ha tā ha mafu 'o taha he fakavavevavé. Ko ia me'a mai.

**Siaosi Pohiva :** Mālō. Mālō Sea kapau 'e fakasi'isi'i pē tokoni 'a e Hou'eiki mahalo 'e vavevave ange 'a e ki'i lipooti. Ka 'oku mahu'inga pē ke fai ha lave ki he ki'i me'a na'a ku tukuatú Sea, he 'e tokoni ia ke fakalelei'i 'a e ngaahi kaveinga ngāué mo e ngaahi fiema'u vivili ko eni 'a e kāingá. Kae kehe ko e, he'ikai ke u fakaikiiki atu 'e au 'a e ngaahi fiema'u 'a e koló te u to'oto'o kongokonga lalahi atu pē.

## **Vivili ange ki he kāinga Tongatapu 1 'a e founa fakahoko 'aki e tanu hala**

Ko e ngaahi me'a na'e 'asi hake ko e fiema'u vivili, mahino 'aupito pē e tanu halá, ka 'oku fakafifili ki he kāingá 'a e founa 'oku fakahoko 'aki. 'Oku hopohopo holo pea 'oku 'ikai ke mahino ko fē hokohokó. Pea 'oku, ko e fa'ahinga nofo tālafili ai e kāingá 'oku fakatupu mamahi ia pea 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko lelei 'a e ngaahi ngāué, fakatātā 'aki eni. Ko e ki'i sēniti ko ia 'oku 'omai 'oku loto e kāinga ia ke nau tanu hala 'aki. Ka 'oku ou fakahoko ange, 'oku 'osi 'i ai 'etau silini kuo vahe'i he patisetí ke fai'aki e tanu hala. Kae kehe, ko e fo'i fefusiaki ia mo e fetaliaki ko iá 'oku mamahi ai e kakaí. 'Oku 'ikai ke mahino ko e hā e hokohokó ko fē taimi 'e hoko mai ai e tanu hala...

**'Eiki Palēmia:** Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a.

**Sea Komiti Kakato:** Fakafofonga me'a mai e 'Eiki Palēmiá ko ia mahalo 'e ma'u mei ai e me'a 'oku hoha'a ki ai ho'o vāhengá.

**'Eiki Palēmia** : Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakatō. Ko u fakamālō ki he Fakafofonga Fika 1 he'ene fakahoko mai loto hono kāingá ke tanu e halapule'angá. He koe'uhi foki na'e 'ikai ke loto ia ke tanu e halapule'angá. Mālō Sea.

**Siaosi Pohiva** : Mālō 'oku ou ki'i fakatonutonu atu pē. Na'e 'ikai ke u loto ke tanu fakavalevale na'a ku loto ke tanu fakapotopoto. Kae kehe, ko e ...

**'Eiki Palēmia** : Sea ka u ki'i fakatonutonu ki he Fakafofongá.

**Sea Komiti Kakato** : Fakatonutonu.

**'Eiki Palēmia** : Ke ne toe hanga angé 'o, ko 'ene fakakaukau ko ē fakavalevalé pea mo e fakapotopotó, na'a ne ma'u ia mei fē?

**Siaosi Pohiva** : Sea ko e tanu ko ē 'o a'u ki he matafalé ko e tanu fakavalevalé ia.

**'Eiki Palēmia** : Koe'uhí he ko e taimi ko ē 'oku maumau ai e halá 'oku fiema'u ia ke tanu.

**Siaosi Pohiva**: Ko e halapule'angá 'oku 'i ai hono tu'unga Sea.

**'Eiki Palēmia**: 'Oku fiema'u e sēniti ia ke tanu'aki.

**Sea Komiti Kakato** : Sai fe'unga, ko e ngāue 'a e Pule'angá 'oku ngāue fakapotopoto fakatatau ki he laó 'oku 'ikai ke fakavalevale.

**Siaosi Pohiva** : Ka 'oku tanu ko iá ko 'eku 'uhinga Sea ko 'ene tanu pē 'o a'u ki fale ki he matafalé ko e tanu fakavalevalé ia mālō. Ko e ngaahi me'a na'e 'asi hake 'i he ...

**'Eiki Palēmia** : Sea ko e fakatonutonu atu 'a e ...

**Sea Komiti Kakato**: Fakatonutonu ē Fakafofonga.

**'Eiki Palēmia**: ... Fo'i 'a e fo'i lea ta'efakapotopoto ko ena 'oku fai 'e he Fakafofongá. Ko e tanu 'o a'u ki fale fēfē, na'e tanu, 'a 'ene tanu ko ia 'oku fai?

**Sea Komiti Kakato** Mālō me'a mai koe Fakafofonga, he me'a ko eni na'a mou kole pa'anga 'e 15 ki he vevé ...

**Siaosi Pohiva**: Mālō.

**Sea Komiti Kakato**: Ke foki ki ho'omou kosilió he ko e tanu halá ia ko e lao ia mo e tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'angá 'oua te tau toe kau noa'ia holo ai. Ko ia me'a mai.

### **Ngaahi fiema'u vivili 'a Tongatapu 1 mei he savea ne fakahoko**

**Siaosi Pohiva** : Mālō. Ko e ngaahi fiema'u vivili na'e makatu'unga ia he savea na'e fakahoko 'i Tisema pea mo Sanuali. 'A ia ko e ngaahi ngāue ia 'oku fakamole ki ai 'a e silini 'a e vāhengá. Pea ko e ngaahi fiema'u vivili eni na'e 'asi mai mei he savea ko iá 'uluakí ko e *security* ko e malu 'a e nofo 'a e koló. Pea 'oku 'osi *address* 'a e *issue* ia ko iá 'i he ngaahi polisi fakakoló.

Tokoni lahi 'aupito 'a e ngāue ia 'a e polisi fakakoló pea mo e ki'i tokoni 'oku 'omai fakapa'anga ke fai'aki hano faka'ai'ai mo hono fakaivia kinautolú.

Ko e 2 'a e fiema'u vivili na'e 'asi 'i he savea ko ení, ko e *food security*. Tokanga'i 'oku 'i ai 'a e kāinga 'i he vāhenga ko ení ko e nofo mai mei tahi, meimei fo'i kolo iiki ia 'e 4...

<008>

**Taimi:** 1040-1045

**Siaosi Pohiva:** ... ko e kāinga ia 'oku nau ōmai pea mei tahi mo ōmai pē mei 'uta 'o nofo mai ki ai. Ko e lahi taha 'ia nautolú 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau kekekele pea ko ia na'e 'asi hake ai 'a e fiema'u ke faka'aonga'i ha kekekele pea ko e palopalema ia Sea 'oku fehanganagai pea mo e motu'a ni neongo ko e laó 'oku faka'atā ke ma'u kekekele e ta'u 16 ka 'oku 'ikai ke hoko foki. Pea ko e ngaahi fokotu'ú na'a lava ke ma'u ha kekekele mei he ngaahi tofi'a pē ko e hā ha fa'ahinga founa. Na'a ku 'osi lele atu e motu'a ko eni 'o kole ki he 'Eiki Minisitā pea ma'u mai e fanga ki'i konga kekekele 'o vahevahe atu ki he kāingá ke fakahoko ai 'enau ngāue kai kehe ko e ngaahi fiema'u vivili ia 'oku 'asi mai 'oku a'u ē ki he fokotu'u ke mau ō 'o kole ki he ngaahi 'api kolo ko ē 'oku li'aki ke fai ai 'a e tō vesitapolo mo ngaahi 'ā moa 'a e finemātu'a ka ko e ngaahi fiema'u vivili ia.

Na'e 'i ai pea mo e fiema'u ke lava 'o mu'a 'o 'omai 'a e pa'anga 'e 15 'oku tānaki 'i he totongi 'uhila 'a e 'api kotoa pē 'i he māhiná. 'Oku fai 'a hono fikefika atu 'a e ki'i seniti ko eni mei he ngaahi 'api ma'u'anga 'uhila 'o Kolomotu'á kuo kilu na'a lava ke 'omai ia ki he kosilió ke fakahoko pē 'e he kosilió mo e koló 'a e hiko mo e fakama'a honau ngaahi 'apí mo fakaivia 'aki 'a e to'utupú.

Ko e fiema'u ki he tangikē vai na'e 'asi atu mo ia pea na'e mahino pē 'oku 'i ai 'a e tukupā 'a e Pule'anga ko eni ke foaki ha ngaahi tangikē vai ki he kakai 'oku kei hala tangikē vai. Ko e ki'i palopalema pē 'oku 'ohake 'i he ngaahi fakatahá 'oku fehu'ia pē 'oku anga fēfē tufotufá. 'Oku 'asi pē 'ū tangikē vai mo pulia pea 'oku 'ikai ke 'iló pē 'oku pulia ki fē te'eki ai ke mau lave 'i ha ngaahi tangikē vai.

Ko e taha 'a e me'a na'e fakakau hake 'i he ngaahi fakatahá ko e founa ngāue 'oku mahu'inga ko e ngāue kotoa pē ki he vāhenga ke fakafou mai 'i he Fakafofongá fe'ilongaki ki ai mo e pule fakavahe mo e 'ofisakoló. 'Oku ai 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 'oku 'asi hake ia mei he ngaahi tuliki kehe pea 'ikai ke mau femahino'aki ki ai pea mo e koló.

Kai kehe ko e taha ia 'a e ngaahi me'a na'e, ko e taha ko e toutai na'e 'i ai e ngaahi fiema'u 'a e, tautefito ki he ngaahi kolo ko eni 'oku ofi ki tahí ke fakaivia kinautolu 'aki hano toe 'omai ha ngaahi vaka toutai. Ko u toumu'a fakamālō pē au ia heni ki he Minisitā Toutai 'o fakakau atu 'a e vāhengá 'i hono fakakaukau 'i he ngaahi tokoni vaka ko ena mei Siainá. Ko e akó na'e 'i ai 'a e fiema'u ha ngaahi ...

**'Eiki Minisitā Toutai:** Sea. 'Io fakamolemole 'e sai pē ke u tokoni atu ki he Fakafofongá he ko ena ...

**Sea Komiti Kakato:** 'Io me'a mai he 'oku lolotonga me'a atu fe'unga tonu mo ho'o potungāue.

**‘Eiki Minisitā Toutai:** Mea’i pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘alu he ngaluopé ‘o mea’i he kakai ‘o e fonuá ko e tokoni ko ē ki Siainá ko e tokoni ia ki Ha’apai fakamolemole na’a ma’u hala ho kāingá ‘oku nau talitali mai he me’a kuo ke ‘ohake he Fale Alea ni ‘o taku ‘o pehē ko e tokoni ‘oku ‘omai ko e ‘ai ke ‘ave ki ha feitu’u pē ‘e fiema’u ke ‘ave ki ai. Fakamolemole ko e tokoni ko eni ‘oku ‘osi mea’i pē he ongo Fakafofonga ko e tokoni ko eni ko e ‘ave ia ki Ha’apai. Ka ko u kole atu ki he Feitu’una ki’i me’a mai angé ki he vaka na’e ‘oatu ‘e he Minisitā ki Sopus, ‘ū vaka ‘a e Toutaí. Hā e tu’unga ‘oku ‘i ai? ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha’aku fanongo ‘a’aku ha kolo kuo ‘ave ha vaka ki ai. Na’e ‘i ai e Minisitā ‘i he, ko u manatu’i lelei pē Minisitā ko ia ‘ikai ke u fie ‘ai hingoa Sea na’e ‘ave ki Sopus ‘a e vaka ko eni, ‘oku fēfē. Ko Pātangata na’e ‘i ai e tokoni na’e ‘ave ‘e ‘Aositelēlia ‘a e ‘ū vaka ki ai ko u tui pē ‘oku ngāue lelei ‘aki pē ‘e Pātangata e ‘ū vaka ko iá. Ko u kole ki he Fakafofongá ke ne ki’i, pea kapau ‘e sai e founa ‘oku nau ngāue’aki e vaka mo hono tānaki e *data* e lahi e ika ‘oku ma’u aí. Tonu ke matū’aki ‘ilo he potungāué ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e vaka he ko u lave’i mahalo pē na’e ‘ikai ke mahino ki he potungāué ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai e vaka. Mālō.

**Siaosi Pohiva:** Mālō. ...

<009>

**Taimi:** 1045-1050

**Siaosi Pohiva:** ... Sea ‘aneafi na’e he’aki ‘i he Fale ni na’e ‘i ai e tokoni na’e ‘omai ia ki he kāinga Ha’apai kae lava pē ia ‘o ki’i tokoni’i’aki e kāinga kehe, tanu *side walker*. Ko e kole atu pē na’a ‘oku lava pē ‘o ‘omai ha ki’i me’a pehē ‘o ‘inasi ai e kāinga ko eni. Ka u ki’i lave atu ai leva ha ki’i lipooti ki he vaka Sea.

**‘Eiki Minisitā Toutai:** Sea ‘ai pē koe’uhi ke ta u, ‘ai pē fakamolemole pē hemau tu’u hake ...

**Sea Komiti Kakato:** ‘E, me’a faka’osi mai ka ‘oku ou kātaki pē ‘Eiki Minisitā mo e Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ke u lotu au ke u fanongo ki he ngaahi me’a ko ia e, he ‘oku ofi he taimi ni ho’o fakama’opo’opo, toe ako mo e mo’ui lelei, mo e sipoti ho’o kaveinga ho’o ‘a’ahi Fakafofonga.

**‘Eiki Minisitā Toutai:** Ko ia ‘Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā kae fakakakato ‘a e, Mālō.

**‘Eiki Minisitā Toutai:** Fakamolemole pē ‘Eiki Sea ‘oku totonu pē ke fakatonutonu pē ‘a ‘etau feme’a’aki he Fale ni, koe’uhí he ‘oku fanongo lelei e kakai mei he ngaluope. Me’a ko ‘eni ‘oku fekau’aki mo e tanu hala, ki he *side walker*, ‘oku ‘i ai foki e ngaahi fonua ia ‘i Siaina ‘oku nau ngāue vāofi ‘aupito mo Vava’u mo ‘Eua pea mo Ha’apai, ‘ikai ke u ma’u ki Niua pē ‘oku kau ‘a Niua pē ‘ikai. Ka ko e founa ko ē hono ngāue’aki ko ē ‘a e founa ko ia, ko e Pule’anga ko ē ‘o e ‘aho ko ia ko nautolu ‘oku nau fai ‘a e ngāue ‘o fakatauhua e ngaahi fonua ko eni ki he ngaahi kolo ko ē ‘i Siaina. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku ngāue’aki e founa, kapau ‘oku ‘omai ha pa’anga mei he, na’e taku ‘aneafi ko e *sister city* ki Ha’apai, ko e hangatonu pē ki Ha’apai. Kapau ko e ‘omai ki ‘Eua, hangatonu mai pē ki ‘Eua, he ‘oku fiema’u ‘enautolu ia ke fai e ngāue ki he ngaahi aleapau na’e fai, kae ‘oua te tau ngāue’aki e founa pehē na’e le’ei ia mei Ha’apai ‘omai ki he, ‘ikai ke tonu ki he ngāue ko ia Sea he founa ko ia ia. ‘E malava pē ke ta’ofi ‘e he ngaahi fonua pehē ia ‘enau tokoní koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke fai pau ha Pule’anga ki



ai 'Eiki Sea, ka ki he Pule'anga ni, nau tauhi lelei 'a e 'ū aleapau ko ia ke fakahoko totonu 'a e ngaahi fatongia 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō. Fakafofonga, 'oku ou pehē ke ke fakamā'opo'opo mai ho'o me'a malanga, kuo mei kakato ho'o 'ū 'a'ahi. 'UHINGA e, 'a e ako mo e mo'ui lelei mo e sipoti ke ke a'u ki ai ho'o me'a kae kakato ho'o, 'io ko ia.

**Siaosi Pohiva:** Sea te u faka'osi atu pē toutai. 'Oku 'i ai e vaka na'e 'omai 'e he potungāue ko e vaka ko ia 'oku kei faka'aonga'i lelei pē 'e he kāinga Sea. 'Oku fe'unga mo e toko 200 tupu 'oku nau lesisita 'i he vāhenga ke nau ō he toutai 'o toutai. Fakatokanga'i 'oku 'ikai ke nau lava nautolu hao he ki'i vaka ko eni. 'Oku ō e ni'ihi kae ōmai e ni'ihi 'o tu'u pē 'o siosio mei 'uta, pea nau foki ki 'api, kau ki heni 'a e kakai fefine 'oku nau ō ki he vaha'a ko ena 'o Polo'a mo Sopu ko e ō fai mei ai 'enau toutai. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e fakatangi na'a lava ma'u mai ha fanga ki'i vaka ke kau atu mo e fa'ahinga ko eni 'oku kau fie ō 'o toutai 'i he ō 'o toutai.

Ko e founa 'oku ngāue'aki 'oku tokanga'i 'e he Komiti Toutai 'a e vāhenga, pea 'oku pa'anga 'e 10 'a e tokotaha 'oku totongi ke heka he vaka 'o fai 'ene toutai, ko 'ene totongi ia ki he me'i penisini, pea 'alu, ha'u, 'ave mata'iika ki hono 'api pea fakatau atu e toenga 'oku 'i ai e ki'i fale'anga fakatau'anga ika 'a e vāhenga 'oku tu'u 'i Sopu. Pea kau atu mo ia 'i he kolé na'a lava 'o tokoni ke fakalahi e ki'i fale ko ia mo fakalelei'i he 'oku mokosia e finemātu'a he fakatau ika ai.

Ko e akó, 'oku 'i ai 'a e kāinga 'i he vāhenga Sea 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e monū'ia tatau mo e tokolahi 'o kitautolu 'oku tau ma'u ha 'ātakai ako lelei 'i 'api, 'oku 'i ai 'a e ki'i tesi, 'oku 'i ai fo'i maama, mo ha fo'i loki makehe ke ako ai. 'Oku 'i ai e fanga ki'i fāmili he vāhenga 'oku nau vahevahe pē fo'i maama tatau 'oku ma'u 'e he toengá heni, ki'i taimi ako efiāfi, 'oku tangutu 'i lalo he faliki pea 'oku felue'aki pē taha kotoa.

Na'e fai 'a e fakatalanoa heni ki he Minisitā ke faka'atā mai ha fo'i loki ako 'e 2 pē 3 'i he efiāfi, lava 'o fakaulo ai ha fo'i maama ke ō atu pē fānau ko eni 'o tangutu ai ha ki'i fo'i houa 'e 2 'o fai 'enau ngaahi ako. 'I ai mo e ngaahi fiema'u lahi ia fekau'aki mo e ako.

Ko e mo'ui lelei pea mo e sipotí, fakamālō atu pē hono faka'atā ke lava 'o fakahoko kamata fakahoko 'a e ngaahi fe'auhi sipotí, 'a eni na'e lele ai 'a e, kamata ai 'a e fe'auhi sipoti 'a Tongatapu. 'Oku 'i ai e fokotu'utu'u 'a e vāhenga ke, koe'uhí 'oku no'ono'osia faka...

<005>

**Taimi:** 1050-1055

**Siaosi Pohiva:** ... sosiale hūfanga he fakatapu e kakai he ngaahi fakataputapui mo e fokotu'u ke fakahoko ha fu'u fe'auhi lahi 'a e vāhenga pea ke ōmai ki ai 'a e kakai 'o fai ai 'enau fe'auhi sipoti. Ko e mo'ui lelei 'oku fai ai ko u tui pē 'oku mou mea'i 'oku 'i ai 'a e fale fakamālohisino hoku vāhenga 'oku lolotonga langa he taimi ni 'i he feinga pa'anga pē ia 'a e vāhenga ko e gym 'i he va'a fakakolo pē 'o Kolomotu'a pea ko e taumu'a ia ke faka'ai'ai 'a e fakamālohisino pea mo e mo'ui lelei.

Sea ko e ngaahi me'a pē ia fakaikiiki ka 'oku ou tui pē mou toki me'a hifo pē ki ai 'o lau. Ko u fakamau, 'io ko e faka'osi na'e 'i ai 'a e lave pea 'oku ou loto pē ke *highlight* he 'oku kau ia

he fakaikiiki heni ‘a e, ki he fili fakalukufua fiema’u he kakai ke fakahoko ke to e foki ‘o fakahoko ‘a e fili fakalukufua ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ko e ki’i me’a pē ia ‘oku ou loto ke faka’osi atu pea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he faingamālie ‘e Sea. Pea ‘oku ou faka’amu pē te mou lau hifo ‘a e fanga ki’i fakaikiiki ko eni ‘o e fiema’u pea fai ha tokoni ki ai ‘a e Pule’anga mālō ma’u faingamālie.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō ‘aupito Fakafofonga me’a mai ‘Eiki Minisitā.

### **Fokotu’u taki miniti 10 fakamatala Lipooti ‘A’ahi Fale**

**‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o:** Sea tapu mo e Feitu’una Sea mo e ‘Eiki Palēmia mo e, ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu e kupu 38 (1) mo e (2) ‘o ‘etau ngaahi tu’utu’uni. Tau taki miniti ‘e 10 ‘oku talamai kuo pau ngata pē he miniti ‘e 10 pea ka ‘i ai ha fakalahi ‘a e Feitu’una pea ‘oange ha’ane miniti ‘e 2 ‘oku ou kole atu Sea kapau te tau ngāue fakatatau ki he’etau tu’utu’uni meimei lava e toko 4 he taimi ni ko eni ‘oku taha pē mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō ‘Eiki Minisitā, ‘oku lahilahi tama ho’omou fakatonutonu e Tohi Tu’utu’uni e Fale ni hē ai e faka’uhinga ‘etau ngāue. Mou me’a lelei pē kae tuku ke u tataki atu pē. Ko ‘etau hē eni he ‘ū lao ko eni ko e fepakipaki ‘a e Tohi Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea mo e lao fakahū mai, ‘oua toe faka’uhinga tuku ia ko e me’a eni kuo tu’utu’uni he Sea pea na’e ‘oatu ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga ke mou ō ‘o ‘a’ahi ‘ai ke mafolofola lelei ho’omou ngaahi lipooti.

Sai ko u fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu Fika 1 ko u lave’i kuo, hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā ma’u ai pē ‘eku fua he taimi ko eni ho’omou feme’a’aki, ko u lave’i heni ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e lipooti ‘a e Tongatapu Fika 7 mahalo ‘e toki fakakakato mai he ‘asenita ko ia ‘a e lipooti ‘a Tongatapu Fika 7 ke tau, ki he tēpile ‘etau hokohoko e ngaahi ‘a’ahi kae hoko mai ‘a Tongatapu Fika 2. Sio ange ‘e lava pē fo’i 4 ia me’a lelei pē koe ‘Eiki Minisitā ‘e lava pē ‘o taki lelei, kapau pē ‘e fakasi’isi’i ho’omou toe me’a mai mei he tēpile ko ena kae ‘alu atu e faha’i ko eni me’a mai ‘Eiki Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Toutai:** Sea fakamolemole ko e hā leva e tu’unga ‘oku tau ‘i ai ‘a e lipooti ko eni ‘a e Fika 1 tau angamaheni pē he Fale ni ko ‘ene tali pē ha lipooti pea tau tali ia ka ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke, ko e hā e founa te tau ngāue’aki ke ongo’i he Fakafofonga ‘oku ifo ‘a ‘ene me’a atu ‘o ‘omai ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a hono kāinga.

**Sea Komiti Kakato:** Na’a ku fakahoha’a pē ‘aneafi ke kole ki he ‘Eiki Sea ke malanga fakalukufua pē ‘a e 2019 mo e 2020 pea ‘alu pē ‘a e feme’a’aki pea toki pālōti’i fakalukufua pē pea toki fakafoki ki he Fale Alea.

**‘Eiki Minisitā Toutai:** Sai pē Sea fai pē ho’omou tu’utu’uni ko au ‘oku fie lave pē au Sea ki he ki’i me’a pē ‘a e Fakafofonga Fika 1 pea ‘oku ou tui Sea kuo ‘osi pē pea ko u fe’unga au kae hoko atu ho’o tu’utu’uni.

Ko e me’a ‘uluaki Sea ‘oku ‘i ai e ‘ū me’a ia heni, ko au ‘oku ou tui au Sea ki he me’a ko eni kapau ‘oku fiema’u ke tanu e hala. ‘Io, ko e fatongia ia mātu’aki mahu’inga pea ko e taumu’a ngāue ia ‘a e Pule’anga ko eni. ‘Asi ‘aupito pea ‘oku ou fakamālō pē au ki Longolongo mahino mai ko e hala pē mo e tangikē mahino ko e kakai totonu eni e kolo ‘oku nau nofo ‘i he feitu’u ko eni. Ko e toenga leva ‘Eiki Sea ‘oku ou tui faingata’a ‘aupito ‘aupito hono tauhi kinautolu pea ‘oku mo’oni pē me’a ia ‘oku nau ‘omai me’a ko eni ‘oku fakahoha’a ki ai.

‘Oku ou fakatokanga’i hifo ki he me’a ‘oku lave ki ai ‘a Sopa ko e ‘ai ha paipa vai ‘o ‘ave ki fa’itoka koe’uhí ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ha ngaahi fa’itoka ‘oku ‘i ai pē paipa vai ai ‘Eiki Sea. Kau Fakafofonga ko e sēniti ko ē ‘oku ‘oatu fanga ki’i me’a ikiiki ia ‘oku tau tui ‘oku totonu te ne malava ‘o solova ‘a e palopalema ko ia. Ko e maama ...

<007>

**Taimi:** 1055-1100

**'Eiki Minisitā Toutai** : ... 'uhilá 'io 'oku ou poupu kakato ki ai. 'Omi ia pea 'i he Pule'anga leva ke 'ave ha maama 'o fokotu'u he fa'itoka 'oku fiema'u 'e Sopa ke fokotu'u ai e fo'i maamá, telia he 'oku ai e kau konā 'oku ō 'o konā ai. Ō ia 'o nofo he fa'itoká 'o fai ai e inuinú 'Eiki Sea. Ko u manatu'i lelei 'Eiki Sea he ta'u 'e taha, ko 'Unga Hafoka ko e Fakamaau ia 'e taha he fonuá ni kuo si'i pekia tapu pē mo ia. Ko e fai e inu 'i he mala'e fa'itoka 'o Kolomotu'a. Pea na'a ku ma'u ai e ki'i fo'i fakamatala he'eku kei si'isi'i' eni ko e lea ko ē 'a 'Ungá. 'Oku malava pē ke faka'ilo 'o mo'ua ha tangata mo ha fefine 'oku ō 'o konā 'i he fa'itoká ko e lao ia. 'Ai pē ko e 'uhingá ke fakatokanga'i 'e Sopa, ka 'oku 'ikai ke u tui 'e fai pehē 'a Sopa. Ko Sopa he taimi ko ē ko e feitu'u he taimi ko ē 'oku 'i ai e feitu'u 'oku 'i ai 'a Paletapu mo me'a ko e kakai ia 'oku nau fu'u tauhi lao 'aupito nautolu, 'i ai pē ki'i feitu'u 'oku nau ō ki ai 'o fai ki ai 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea.

### **Tali Pule'anga fekau'aki mo e kole vaka toutai ma'a Tongatapu 1**

Ko hono faka'osi 'Eiki Sea e me'a 'oku ou fie tokanga ki aí ko u tokanga lahi 'Eiki Sea ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofongá 'a e fiema'u ko ē 'a e vaka toutai. 'Oku ou fakamālō ki Kapetā koe'uhi ko 'enau poupu mai ki he sone fakangatangata, pea ke fokotu'u ki Hōfoa pea mo Puke pea mo Kolomotu'a kotoa. Ka 'oku ou fakamanatu atu Fakafofonga, ko 'ene tu'u pē sone ko ení, 'oku 'ikai ke toe 'aonga e si'i ō ia ni'ihi ko ena 'oku teuteu ke ō toutai, he kuo pau ke mou poaki kimoutolu ki he 'elia ko ē 'o e kolo 'oku nau tokanga'i 'a e sone ko íá, pea toki ngofua leva ke ō 'o fai e fāngota mei ai.

Sea 'oku 'i ai e ola lelei 'aupito 'oku 'asi mai, pea 'oku fakatokanga'i 'e he motu'á ni 'oku fakatokanga'i pē ia pea 'oku me'ai pē ia 'e ongo Fakafofonga ka ko e ongo Minisitā ki he *Fisheries* kimu'á 'oku longomo'ui e 'elia tapú 'i hono taimi ko eni hono ta'ota'ofi ko ení 'Eiki Sea. Ka 'oku ou 'oatu pē ki he Fakafofongá koe'uhí 'oku nau fu'u vilitaki ke 'i ai ha vaka ke uta ai 'a fefine mo tangata pea ke nau ō 'o toutai. Ka 'oku ou fokotu'u atu, ka fokotu'u e sone tapú 'e 'i ai leva 'a e toe ki'i faingatā'ia e ni'ihi ko ení.

Ko hono faka'osi ko u fakatokanga atu, 'oku ai e ngaahi pā 'oku 'osi lesisita 'i he feitu'u ko ena 'oku ke me'a mai ki aí. Kuo lahi e lāungá he kaiha'a he pā ai, pea 'oku 'ikai ke mau lava 'e he potungāué ia 'o kumi pē ko hai 'oku nau fai e me'a ko ení, ka 'oku malava pē ia ke hoko, kiate kinautolu 'oku ō 'o toutai 'i he feitu'u ko íá. 'Io Sea he 'oku mo'oni he ko u fakamo'oni ki ai, na'e 'i ai e me'a na'e hoko na'a ku sio tonu ki he ni'ihi ko íá na'a nau fai 'a e me'a tatau pē ki he pā ko íá 'Eiki Sea. 'I he taimi ia ko ē 'aneafi 'Eiki Sea ka 'i he kuonga lotu ko ení, mahalo 'oku holo pē mei he 10 ki he 12. Ka 'oku ou 'oatu pē 'eku fakakaukau ko ení Hou'eiki ke mou, ko Pātangata mo me'a sai pē 'a Pātangata he taimí ni, nau kei hoko atu pē 'enau fāngota 'i he ngaahi 'elia ko íá kuo lahi pē ngaahi 'elia ke nau fāngota aí. Ka ko e anga pē 'eku 'oatu 'eku fakakaukau ki he Fakafofonga Fika 1 Sea ke fakatokanga'i ange koe'uhí 'a e kole vaka 'oku faí 'e 'i ai e taimi ia he'ikai ke toe lava 'o fai e fa'ahinga fāngota pehē 'Eiki Sea. Mālō.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā.

**Siaosi Pohiva** : Sea fakamolemole ka u ki'i tali atu pē fehu'i 'a e Minisitā. Ki'i faingamālie Sea fakamolemole. Na'e 'i ai e fehu'i 'a e Minisitā pea ko u loto pē ke fakamahino koe'uhi ko e fanongo mai 'a e kakaí. 'E Sea, ko e *issue* ko eni 'a e fanga ki'i 'elia tapu ko eni 'oku lolotonga tangi ai 'a e kāinga 'i Sopus, talu 'enau toutai 'i he fō'i vaha'a 'o Polo'a pea mo me'á kuo ōmai e Pule'angá ia 'o ta'ofi kinautolu 'o tuli ke nau ō ki he moaná.

**'Eiki Minisitā Toutai** : Sea ki'i fakatonutonu atu.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io fakatonutonu.

**'Eiki Minisitā Toutai** : Fakatonutonu atu e Feitu'una 'oku 'ikai ke 'i ai ha Pule'anga te nau ō 'o tuli e kakaí tapu ia he laó mole e tau'atāina 'a e kakaí ai. Kimu'a pea toki fai ha tu'utu'uni 'a e Pule'angá ki ha konga 'o hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofongá kuo pau ke talatalanoa e Pule'angá mo e kakai e kolo ko iá, pea toki lava fakahoko e fatongia ko eni 'Eiki Sea. Fai e talatalanoa ia ki ai pea 'oku loto e koló ki ai, pea toki fakahoko e fatongia ki ai. Hōfoa mo Puke kau ai mo Kolomotu'a he taimí ni, lolotonga fai e talatalanoá, kae fokotu'u e sone ko eni ki ai 'Eiki Sea. Hala ke 'i ai ha Pule'anga ke ne tuli e kakaí ke ō ki he lolotó 'Eiki Sea. Fakatonutonu pē ia Sea mālō.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai Tongatapu Fika 4. Ko e lava pē eni mo e fakamaama 'oku fai 'e he ongo 'Eiki Minisitā mo e Palēmia ke fakahounga'i 'aki e ...

<008>

**Taimi:** 1100-1105

**Sea Komiti Kakato:** ... me'a lelei e 'a'ahi 'oku fai 'etau ki'i pāloti ... pea tau toki hoko atu.

**Mateni Tapueluelu:** Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae pehē ...

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

### **Tokanga ki he kole makehe fekau'aki mo e ngaahi 'api li'aki**

**Mateni Tapueluelu:** Ki he Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato fakamālō atu he ki'i faingamālie ko eni Sea. Ko 'eku ki'i fie fehu'i pē 'a'aku ia Sea 'o kole ke fakama'ala'ala mai mu'a he Hou'eiki Pule'anga 'o fakatatau ki he peesi 9 'o e lipooti ko eni ko e lave e 'Eiki Minisitā ki he 'elia tapu 'oku tokanga e peesi 9 *item* 3 ki he ngaahi 'elia 'oku li'aki 'i 'uta. 'A ia ko e kole ke fai ha tokanga makehe ki he ngaahi 'api li'aki 'a ia 'oku hā Sea ka u fakanounou atu pē ko e ngaahi 'api li'aki 'oku hoko ia ko e fakatu'utāmaki 'i he fe'alu'aki 'a e fānau pea 'oku 'i ai 'a e kole ke fai ha fengāue'aki ai pule fakavahe mo e 'ofisakoló 'oku lahi e hū fakapo'ulí pea 'oku kole pē 'e lava ke faka'atā e ngaahi 'api ko eni ke fai ha ngoue tō vesitapolo ai Sea.

Ko e kole atu pē ki he Hou'eiki Pule'anga ke tokoni mai he 'oku mahino ko e fō'i *issue* ia ko eni 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'ia nautolu ko e ngaahi 'api li'aki kuo hoko ia Hou'eiki ko e toitoi'anga 'o e kakai 'oku mavahe mei honau ngaahi 'api pea 'oku nau ō 'o fai 'a e ngaahi ngāue ta'efakalao 'i he ngaahi feitu'u ko eni pē ului e to'utupu ki ai. Ko u manatu 'i he ta'u

kuo 'osi mahalo na'e 'asi mai he lipooti ko eni pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Ako 'o e 'aho ni ko e Fakafongong Tongatapu 3 me'a na'e 'asi 'oku 'i ai mo e tokanga pehē hono 'eliá. 'I ai mo e 'ū tokanga pehē Sea ko e ngaahi 'api 'oku li'aki pea 'oku mau fa'a feinga ke kini, kini pē ke 'asi mai ki tu'a. Ko e kolé pē ko hai pe 'oku 'i ai ha mafai ke fai ai ha fengāue'aki pehē pē 'oku tapu ia ke ō ala ki ai? Ko e hā e me'a 'e fai ki ai ke ki'i tukutukuhifo pē 'a e vao ki lalo mo lava 'o fai ha ngāue ki ai Sea ke 'oua 'e hoko ia ko ha makanito 'o ha kakai 'oku 'ikai ke nau fie tauhi lao ko e ki'i kole fakama'ala'ala mai pē ia mei he Pule'anga Sea mālō 'aupito.

**Sea Komiti Kakato:** 'I ai ha fakamaama mei he fehu'i 'oku fai 'e he Fakafongong Tongatapu Fika 4 mei he Pule'anga. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** 'E, tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Ko e palopalema foki ko eni Sea ko e, 'ikai ko e palopalema eni ia na'e toki hoko hake pē ia 'aneuhu ni, ko e palopalema fuoloa talu pē ia mei he ngaahi Pule'anga ko ē kimu'a. 'Oku ou tui ko e Fale eni e fa'u lao. Ka 'oku 'i ai ha palopalema ko hono veté ko e fa'u mai e lao ke 'omai ki ai 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'a'ana ia 'a e hoko e palopalema pea toutou fokotu'u hake pē eni ke tau talanoa ki ai. Fa'u mai e lao, fa'u mai e lao kae 'oua 'e 'ai fakatou faka, ka ai ha me'a 'oku 'ikai ke ongo'i 'oku 'i ai ha lao ai, fa'u mai e lao kae 'oua 'e taimi ko ē 'oku tau talanoa ai ki he fa'u laó pea talamai ia ke tu'u fakatafa'aki e laó he 'oku 'i ai e lao ia 'oku tau lolotonga lele ai he taimi ni. 'Oku 'ikai ke 'ave ngofua ke 'alu atu ha taha 'o ala noa'ia ki ha *property* 'a ha taha. Tau'atāina e tokotaha ko ia pea 'oku 'i ai hono lao ko ia ai 'oku ou ki'i kole atu ai.

### **Tali Palēmia ki he hoha'a Tongatapu ki he founga fakahoko 'aki tanu hala**

Ka ko u fie hoko atu au Sea ki he peesi, ki he peesi 9 he ki'i fakama'ala'ala pē ke u hanga 'ai atu ha tali ki he peesi 9 palakalafi 1.2 'oku 'i ai e ta'efiemālie ai ki he founga tanu hala ko ia 'a e Pule'anga. Ko u pehē pē ke totonu ke 'i ai ha ki'i tali ke fanongo mai pē 'a e hou'eiki 'o e fonuá ko e Pule'anga fo'ou 'eni mo 'ene vīsone fo'ou pea ko e founga ngāue fo'ou. Pea kuo 'osi maau e fokotu'utu'u ki he tanu hala 'a e Pule'anga pea na'e 'osi fakahoko atu ko e peseti 'e 50 he ta'u 'e ua ko ení pea peseti 'e 50 he ta'u 'e ua ka hoko mai. Pea kuo 'osi fakahokohoko 'a e ngāue 'o fakatatau mo e mateuteu mo e maau 'a e vāhenga fili takitaha, pea kau ai mo 'enau poupou maí ki he valitā, ki he valitā hono kumí. 'A ia kuo 'osi fokotu'utu'u 'i he Pule'anga pea tali 'e he Kapinetí ki he founga e tanu 'o e hala ko eni. 'A ia 'oku takitaha 'a e talamu valitā 'a e 'api kotoa pē 'o kamata mei he ngaahi kolo kuo nau 'osi maau. Pea ko e taha ia 'a e 'uhinga 'oku kamata ai mei he ngaahi kolo kuo nau 'osi maau mo poupou kakato mai ki he polokalama tanu halá. 'A ia 'oku tanu kotoa pē 'a Tonga ni he ta'u 'e 2 ki he ta'u 'e 4 ka hoko maí. 'I kai ko ia pē ka 'oku ...

<009>

**Taimi:** 1105-1110

**'Eiki Palēmia:** ... 'osi tali, ka kuo 'osi tali. 'I kai ko ia pē ka kuo 'osi tali 'e he Fale Alea ni 'a e Lao ki he Halapule'anga, pea kuo 'osi kāsete'i pea kuo pau ke tanu e hala kotoa pē 'i Tonga ni, pea ko e founga ngāue fo'ou ia 'oku fai'aki 'e he Pule'anga ko eni ko e *partnership* mo e hoa ngāue mo e kakai 'o e ngaahi vāhenga taautaha. Ko ia ai 'oku 'ikai mo'oni 'a e tukuaki'i ko eni 'oku fai ke pehē 'oku filifilimānako, kātaki 'oku 'ikai, 'oku tatau pē sevesi ia, 'a e sevesi ia, ka ko e fakahokohokó pē 'o e feitu'u 'e kamata mei ai ko e ngaahi me'a ia 'oku 'osi fokotu'utu'u ke kamata mei ai he ngaahi feitu'u kuo maau, pea 'alu ai pē ki he feitu'u 'e fiema'u ke fakaului kinautolu ke nau tali e founga fo'ou ki hono tanu e halapule'angá.

**Siaosi Pohiva**: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmia. Ka u lau atu pē mei he me'a mei he lipooti ...

**Sea Komiti Kakato**: 'E Fakafofonga ko e 'Eiki Palēmia ko 'etau taimi na'a ku tuku atu ke faka'osi mai.

**Siaosi Pohiva**: Ko e ki'i fakatonutonu pē Sea.

**Sea Komiti Kakato**: Ta u ki'i mālōlō ai ka mou toki me'a mai, mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

**Taimi**: 1125-1130

**Sātini Le'o**: Me'a mai e 'Eiki Sea e Komiti Kakato.

**Sea Komiti Kakato**: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. Ko u lave'i pē 'oku 'i ai 'a e fakatokanga'i he motu'a ni e 'uhinga e taimi 'o e feme'a'aki mou fiemālie pē ko e Fale ni ka si'isi'i e taimi e 'aho toe 'i ai mo e me'a ko e feme'a'aki he po'uli he ko e 'a'ahi faka-Fale Alea ko eni ngaahi 'asenita mahu'inga eni 'o e Fale ni 'oku lava ke mou ma'u mānava lelei 'o mou laumālie lelei ki homou fatongia. Tuku atu pē ke fai ha'amou feme'a'aki ko homou faingamālie pē tau pāloti leva me'a mai 'e 'Eiki Palēmia pea mou faka'ehi'ehi pē mei he ngaahi me'a te mou fepaki ai kovi ai homou loto ki ha taha mou me'a pē he laumālie lelei me'a mai.

**'Eiki Palēmia**: Mālō Sea kae faka'osi atu e ki'i fakahoha'a na'e fai mei 'anenai. 'A ia ko e kongā ko ē ki he halapule'anga ka ko e kongā ko eni ki he ngaahi 'api ko ē 'oku 'ikai ke nofo'i 'oku ou tui pē 'oku 'i ai pē ha ngaahi fāmili ia 'i Tonga ni 'oku nau felāve'i mo e ngaahi fale ko ia ke lava pē ha talanoa mo nautolu he kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahe ke lava 'o fai ai ha ngāue nau kamata 'ai ke u 'eke ki he 'Eiki Minisitā Fonua ka kuo ki'i me'a he houa ni kae toki me'a mai he 'oku ou manatu'i foki na'e 'ai foki na'e tu'utu'uni he Fale ni ke to'o 'a e ngaahi 'api ko ia 'oku li'aki he kuohili pea na'e 'ikai ke tali ia he Tama Tu'i 'i he 'aho ko ia pea ko 'eku fehu'i pē ko e 'uhinga 'a e fehu'i ko eni ke tau toe fai 'a e...

<007>

**Taimi**: 1130-1135

**'Eiki Palēmia** : ... fo'i me'a tatau ko iá ka na'e 'ai ke u 'eke ange ki he 'Eiki Minisitā pē 'ikai ke 'ai ke to'o 'a e ngaahi 'api ko ia 'o e, 'oku nau ō e kakaí ki mulí, ka 'oku 'ikai ke u tui 'oku fakapotopoto 'a e fō'i me'a ko iá. 'E lava pē fai 'o fai pē ha fetalatalanoa'aki mo kinautolu 'oku nau tauhi 'a e ngaahi kongā 'api ko iá 'i Tongá ni. Mālō Sea.

**Mateni Tapueluelu** : Fakamolemole pē Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Me'a mai Tongatapu 4.

**Mateni Tapueluelu** : Ko hono 'uhingá ko e tali ko ē na'e mai ai 'e he 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e ngaahi 'api ko ē 'oku 'ikai ke ngāue'akí Sea. Na'e 'ikai ke 'uhinga atu ia ke to'o kau lau atu pē me'a ko ia 'oku hā 'i he peesi 9. **Faka'amū na'a lava 'o faka'atā mai 'e he ngaahi fāmili 'oku 'i ai honau ngaahi 'api 'oku 'ikai ke nofo'í, ke tō vesitapolo ai e kāingá pea mo nau**

**tauhi ke ma'a mo faka'ofa'ofa.** Ko e me'a ia 'oku hā ko ē he lipootí. Na'a 'i ai ha founga ke fai ai ha fengāue'aki pehē, pea ko e founga ko iá Sea 'oku fai ai ko ē e fakafehu'i ki he Pule'angá he ko nautolu 'oku nau fai hotau tatakí. Ko e kolé ia Sea ke..

**'Eiki Palēmia** : Sea ka u to e ki'i fakama'ala'ala atu ai 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Me'a mai.

**'Eiki Palēmia** : Ko e Fakafofonga 'i he feitu'u kotoa pē pea mo hono kau 'ofisakolo, mo hono kau pule fakavahe ko nautolu 'oku nau 'ilo 'a e ngaahi 'api taautahá pē ko hai ē ko hai ē. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o lave'i 'a e 'api 'i Kolomotu'a pē ko e 'api fika 4 ko e Fakafofongá 'oku ne hanga 'o 'ilo'í. Ko 'ene ngāue ia 'a'ana ke 'alu 'o talanoa mo nautolu ke lava 'o alea'i pea mo e kāinga ko ia 'o e koló 'e lava 'o fakama'a tō ai 'enau vesitapolo. Mālō Sea.

**Mateni Tapueluelu** : Mālō Sea fakamālō atu Sea ko hono 'uhingá ko e 'eké ko e laó ko hono 'uhingá pē ia Sea. Na'e mo'oni pē na'e 'i ai 'a e fakakaukau pehé ni kimu'a pea na'e kohi'i mai ai 'a e laó ka ko e anga e fakakaukau, 'oku fakapotopoto ange ke fai hotau tatakí mei he Pule'angá ke tatau *standardize* e foungá he ko e palopalema ko eni 'oku hoko he feitu'u kotoa pē. Pea ko e 'uhingá ia 'a e fehu'i atú 'e Hou'eiki Pule'anga kae 'oua te mou vave ki he tuputāmaki he ko e lahilahinga ia e pākalavá. Mou tali lelei mai pē fehu'i mālō.

**'Eiki Palēmia** : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke pākalava ha taha pea 'oku 'ikai ke tuputāmaki ha taha pē 'ita. Ka 'oku ai ha fokotu'u 'oku te fa'u mai hano tali, fa'u mai hano lao ko e me'a ia 'oku tau 'i heni aí. Ko e me'a ia 'oku tau 'i heni aí mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō mo'oni 'aupito.

### **Ta'efiemālie he founga polokalama tanu hala 'a e Pule'angá.**

**Siaosi Pohiva** : Tali atu pē ki he hoha'a 'a e 'Eiki Palēmia. Sea ko e peesi 9 'oku 1.2 ko e pōini na'e 'omai. Ko e lipooti ko ení ko e fa'u eni 'e he tamaiki na'a nau ō ange mei Fale Alea na'e 'ikai ke u toe liliu ha me'a ai. Pōini 1. Ta'efiemālie he founga polokalama tanu hala 'a e Pule'angá. Kupu si'i (1) : Ko e tokangá he me'a 'a e Palēmiá he letiō 'e tanu e peseti 'e 50 'o e halapule'anga he teemi ko ení pea peseti 'e 50 he teemi hokó. Ko e tokangá he 'oku kamata 'a e peseti 50 tanu hala he vāhenga 'o e Palēmiá mo 'ene kau Minisitā. pKo e tokanga pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga tu'unga ngāue 'a e Pule'angá 'e lava ke fetongi pē 'a e Pule'angá kae kei lele pē 'a e polokalama tanu halá, he kapau he'ikai te nau toe Pule'anga he teemi hokó, pea 'e fēfē leva 'a e ngaahi vāhenga 'oku te'eki ke tanu 'enau ngaahi halapule'anga.

Kupu si'i (2) : 'I ai 'a e ta'efiemālie he me'a 'a e Palēmia he letiō 'e kamata pē 'a e tanu hala mei he vāhenga 'o e kau Fakafofonga ne nau poupu ki he tanu halá. 'Oku kau ia he 'ulungaanga siokita he'ikai ha langa fonua he 'ulungaanga siokitá. Ko e me'a pē eni 'a e lipootí Sea mālō.

**'Eiki Palēmia** : 'Eiki Sea, na'a ku toki 'osi tali 'a e fehu'i ko iá 'anenai, 'oku fakahokohoko 'o felāve'i pea mo e maau 'a e ngaahi feitu'u 'oku 'osi maau 'a e talatalanoa mo kinautolú. Ko e konga ia ko ē ki he filí ko e me'a ia 'a e kakaí 'oku 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o 'ilo'í, ka ko e polokalama ko ia 'oku tau fokotu'utu'u atú 'osi fakakaukau'i fakalelei ia fakatatau ki hotau ivi fakapa'angá. Neongo 'oku ai e ngaahi me'a ia 'oku 'ave holo, mo hono ngaahi fu'u *amount*, 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e ma'u ia mei fē. Ka ko e anga ia 'o e fakakaukau. Ko e fakakaukau ke tanu kotoa 'a e ngaahi hala 'o e fonuá ni, pea 'ai mo hono fokotu'utu'u hono polokalama.

**Mateni Tapueluelu** : Sea ka u fakatonutonu 'a e me'a 'a e Palēmia. Ko e fakatonutonu Sea na'a tau toki paasi pē heni 'a e Palani Ngāue 'a e *MOI* hā he peesi 27 ko e tanu ko ē 'i he ta'u ni ko e vāhenga pē 'e 8 ko e fakatonutonu ia ko e me'a ia na'e 'omai 'o paasi heni, kae 'oua 'e ōmai 'o loi he Falé Sea...

<008>

**Taimi:** 1135-1140

**Sea Komiti Kakato:** ... Mālō, Fakafofonga ko u kole pē ke faka'apa'apa he ngaahi me'a mo feme'a'aki ko e lea ko e loi, tukuaki'i mo e lea ko e siokita ko ē 'oku 'osi me'a pē he 'Eiki Palēmia ko e ngāue 'osi fokotu'utu'u pē 'ene palani ngāue ki he ngāue hala pea ko u tui kuo fe'unga e feme'a'aki ia ki he tanu hala 'oku 'ikai ke u tui au ke fai ha feme'a'aki 'oku siokita pea 'oku tukuaki'i ē tukuaki'i ē mou ha'u laumālie lelei pē ho'omou feme'a'aki, me'a mai e 'Eiki Minisitā.

### **Tali ki he fokotu'u ke foki founa fili Fale Alea 'o fili fakalukufua**

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o:** Tapu mo e Feitu'una Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Komiti Kakatō. 'Eiki Sea ko u fie lave pē ki he me'a na'e lave ki ai e Fakafofonga fekau'aki mo e fiema'u 'a e vāhenga ke fili fakalukufuá. Ko e 'uhinga pē Sea ko 'eku fie lave ko 'eku fakamahino pē 'uhinga 'oku 'i ai ko ē 'a e tu'unga fili 'o e 'aho ni. Ko e me'a ko ē na'e fai kimu'a pea hoko 'a e liliu fakapolitikale ko ē 'oku tau 'i ai he 'aho ni na'e fai e savea na'e 'i ai e savea 'a e Komiti Tu'i Pelehake na'e 'i ai e savea 'a e komisoni pea 'i ai leva mo e ngāue na'e fai 'e he Komiti Tapatolu. Ko e Komiti ko ē 'a e Tu'i Pelehaké na'e kau ai e motu'a ni 'a ia na'e 'ikai ke ngata pē 'i Tonga ni ka na'e kau mai mo muli 'i he takai ai ko ē 'a e komiti ko eni. Tapatolu ko e komiti pē ia 'a Fale Alea 'i loto Fale Alea. Ko e komisoni na'e 'i ai 'a e ni'ihi na'e fili ke nau fai e ngāue ko ia. Pea 'i hono fakamā'opo'opo 'Eiki Sea 'o fatu mei ai 'a e 'ū lao ko eni.

Ko e taha 'o e ngaahi fiema'u vivili ko ē 'a e kakaí ke vahevahe iiki 'a ia ko e fo'i vahe ko ē fakavāhenga 'e 17 na'e makatu'unga ia mei he fokotu'utu'u 'a e Komiti Tapatolu. Ko e vāhenga ko ē ke 'alu ko ē ki 'utá ki he vāhenga ke mai e Fakafofonga koe'uhí ko e hanu pē ko e vivili 'a e kakai ke fakafofonga'i lelei 'a kinautolu koe'uhí ko e founa ko ē na'e ngāue'aki 'i he fili fakalukufuá na'e ma'u ma'u pē ia ki kolo ni 'a e fo'i toko 3 pea ko 'enau fetaulaki pē 'i he kemipeini pea puli ai ko e toki 'osi e ta'u 'e 3 ko 'enau toki fesiofaki ia. Ko e taha ia e 'uhinga mālohi ko ē na'e vahevahe pehe'i ai 'o hangē ko ē ko e taimi ni koe'uhí ke fakapapu'i 'oku ofi tonu 'a e Fakafofongá ki he kakai 'oku ne fakafofonga'i. Pea 'oku ou tui ko e me'a tau'atāina pē ia 'a e vāhenga ko ē ka ko e anga ia e si'i faka'ānaua mai mei Ha'apai, Niua, Tonga ni ke fakafofonga'i kinautolu. Ko e taimi ko ē ko e Fakafofonga ia ko ē 'o Niua kimu'a na'e fai pe mei Tonga ni pea toki ha'u mai kimui 'alu hake Fakafofonga 'o Niua. 'A ia ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai 'a e me'a ko ia pea 'oku ou tui ko e peseti lahi 'o e kakaí 'oku nau fiema'u ke fakafofonga'i kinautolu pea ke nau fesiofaki mo honau Fakafofonga 'a ia 'oku 'omai ai 'e he Fale ni 'a e faingamālie ke 'a'ahi e Fakafofongá ki hono vāhenga lolotonga 'a e ta'u. Hangē ko kinautolu ko ē mei motú tuku mai e fo'i 'a'ahi 'e 8 ke te 'alu 'o fe'iloaki mo hoto vāhenga filí. 'Oku 'ikai ko 'ete 'alu 'o 'eva ko 'ete 'alu 'o fe'iloaki mo e kakai ko ē 'i hoto vāhenga fili. Ko e ua ki ai Sea na'a ku toki ma'u ni 'a e fetu'utaki mei Kolomotu'a. Ko e kole mai 'a e ...

<009>



**Taimi:** 1140-1145

**‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o:** ... ‘a e tokotaha ko ení na’a nau kole ki he Pule’angá ha tokoni ki he’enau *gym*, koe’uhí ke hoko pē ko ha fale hūfanga pea ke hola ki ai e kakai he me’a pea ko e kolé ha tokoni ‘a e Pule’angá ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ia ‘i he lipooti, ka ko e fetu’utaki hangatonu pē eni ia mei Kolomotu’a Sea, ‘a ia ‘oku, ko e kole pē ia mahalo ko e me’a ia ki he fa’ahi ko eni ‘a e Pule’angá ke vakai’i angé he ko ē ‘oku ou sio au ia he falé ‘oku lele pē hono langa, kuo tu’u e falé ia, ‘a ia mahino ‘oku fiema’u pē ha tokoni ke lava ‘o fakalelei atu. ‘Oku ou kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, mālō ‘aupito.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io me’a mai e ...

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Tapu pea mo e Sea, fakatapu ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato, ‘Eiki Sea fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu Fika 1 ki he lipooti faka’ofo’ofa ‘o e ‘a’ahi ko eni. ‘I ai e ngaahi me’a mahu’inga pē ‘oku ou tokanga ke fakamamafa’i ‘i he lipooti ko eni.

‘Uluakí Sea ‘oku ou fakamālō ki he Hou’eiki Nōpele fika 1 ‘o Tongatapu ‘i he kaungā kau fakataha pea mo e Fakafofonga he fakahoko e ‘a’ahi ko eni. ‘Ikai ke ngata pē foki ai ‘Eiki Sea, ‘i ai foki e hoha’a e mātu’a he Fale ni, ko e ‘uhingá ko e ki’i koini ko ē na’e ‘oange ki he Hou’eiki Nōpele ki he anga ko ē hono tufotufa, he ‘oku ou fanongo ki he ngāue ko eni ‘oku fai ‘Eiki Sea, ‘i ai e fiefia ‘oku fakahoko, fakahoko fe’unga mo taau e fatongia, ‘oku tufotufa pē Hou’eiki Nōpele ‘o ‘inasi ai pē ngaahi vāhenga he ki’i koini ko eni, neongo e si’isi’i, tautefito ki he ngaahi kulupu ‘a e kakai fefine.

### **Tali ki he fokotu’u Tongatapu 1 ke hiki hake pa’anga tokoni vāhenga fili**

Ko hono uá ‘Eiki Sea, ko e kole pea mei he Fakafofonga ki he hiki hake e pa’anga vāhenga. ‘Oku ou fiefia ‘aupito he’eku fanongo ki ai ‘Eiki Sea, he na’a mou mea’i pē ko ē ‘i he taimi na’e ‘ai ai e patiseti na’e ‘ikai ke nau loto kinautolu ki ai. Ko e tu’unga ko ē na’e ‘i ai ‘a e ki’i sēniti ko ení na’e kamata he 1 kilu 5 mano, ‘osi mei ai e ngaahi ta’u pea hiki hake ‘o 2 kilu, ko e ta’u ni neongo e KOVITI, ko e ‘uhinga na’e tali ai ‘e he Pule’angá ke hiki ‘o 2 kilu 5 mano ...

**Siaosi Pohiva:** Sea kole pē ke u ki’i fakatonutonu fakamolemole.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Na’e tali ‘e he Pule’anga ke hiki hake ‘o 2 kilu 5 mano Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Minisitā ko e fakatonutonu eni kae toki hoko atu ho’o me’a.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Kuo mei ‘osi ka ke toki hoko Fakafofonga he ko ho’o lipooti eni, me’a hifo ‘o fakamokomoko pē.

**Siaosi Pohiva:** Sea ko ‘eku fakatonutonu pē ‘ene me’a ko ení na’a toe ngalo.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘Ikai, ‘ikai ke tonu ha me’a ia ko u fakamatala atu, ko u fakamatala au ki he hisitōlia ‘a e palani e...

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io, fakatonutonu.

## **Fokotu'u hiki silini tokoni fakavāhenga pea 'ave ki he Pule'anga fakakolo kae 'ikai ko e Fakafofonga**

**Siaosi Pohiva**: Ko e, ko e 'uhinga ko ē pehē ko ē ke toe hiki 'oku 'i ai hono makatu'unga Sea, ke 'oua 'e toe 'omai ki he Fakafofongá.

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: 'Ikai ko ha fakatonutonu eni ia Sea.

## **Fakama'ala'ala he makatu'unga ke hiki silini tokoni vāhenga fili**

**Siaosi Pohiva**: Kae 'ave ia pki ha fa'unga ko e Pule'anga faka, ko e Pule'anga Fakakoló, pule fakavahe, ko 'eku 'uhingá ia, he 'e lava ke ngāue'aki e silini ko eni ko e kemipeini e kau Fakafofonga. Ko e 'uhinga ia 'oku ...

**'Eiki Minisitā Ngoue**: Sea ka u fakatonutonu atu e Fakafofonga.

**Sea Komiti Kakato**: Fakafofonga ko ē 'oku ...

**'Eiki Minisitā Ngoue**: Ko 'eku fakatonutonu atu e Fakafofonga...

**Sea Komiti Kakato**: Me'a mai e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu eni. Me'a mai ho'o me'a 'au 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Ngoue**: Ko 'eku fakatonutonu ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Mālō 'Eiki Sea.

**'Eiki Minisitā Ngoue**: Sea 'ai mu'a ke fakatonutonu he 'oku hala 'ene me'a 'oku me'a mai ki ai, 'oku kohu mai ia 'i he pa'anga fakavāhenga, ko e me'a 'oku me'a atu ki ai e 'Eiki Minisitā ia ke, si'i kau toulekeleká ke ...

**Sea Komiti Kakato**: Ko ia 'Eiki Minisitā ko ena na'a ku fakahoha'a ki he Fakafofonga 'oku tonu 'a e fakatonutonu, 'a e fakamatala 'i he fakatonutonu mai. Mālō. Me'a mai.

## **Tali Pule'anga ki he ngaahi fakatangi mei he Lipooti 'A'ahi Tongatapu 1**

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Mālō 'Eiki Sea. Sai pē ko e 'esitimeti ko eni 'e hokó 'e toe holoki 'a Tongatapu 1 ia, pea mei he 2 kilu 5 mano ke nau 'alu pē nautolu 'o 1 kilu. Pea 'oku ou tui pē motu'a ni ia ki ai 'Eiki Sea. Ko e 'aho ko ē 'etau nga'unu ki he kosilio fakakolo mo e pule'i fakavāhenga pea 'oku lava leva 'o tafe hifo 'o a'u ki he ngaahi kupu 'oku fiema'u vivili ange, pea 'oku ou tui ko e taumu'a pē ia e fatu e fakakaukau ko eni.

## **Tokanga ki he fa'unga e kosilio fakakolo**

Ko e tolu e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea, ko e fa'unga 'o e kosilio fakakolo, pea 'oku ou mālie'ia he fokotu'utu'u 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu. He ko e founa angamaheni 'o hangē ko ia na'e fai 'e he 'Eiki Palēmia mālōlō, na'e 'ave pē ia ki he kosilio pea toki fai 'e he kosilio hono tuhotuhani. Ko e fakakaukau fo'ou eni ia 'oku fokotu'u mai ia, pea 'oku ou tui ko e me'a pē ia 'a e Fakafofongá mo hono vāhenga, ka ko e founa ko eni 'Eiki Sea 'oku

ngāue'aki ia he Vahefonua 'Eua, 'oku 'ave pē ia ki he Sea 'o e Kosilio pea 'oku ou fale'i pē 'e au e kosilio ko e hā e ...

<005>

**Taimi:** 1145-1150

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... 'a e *project* mahu'inga ke lava 'o fai pea ko e taha ia e 'uhinga 'Eiki Sea na'e lava ai 'o 'i ai 'a e vaka 'a e vahefonua 'Eua pea 'oku 'i ai mo e ngaahi *project* pehē 'oku mau hanga atu ki ai he kaha'u he 'oku lava 'o fa'ūtaha e ivi ko eni 'o 'ikai ke movetevete ki he ngaahi fiema'u fakakiiki e ngaahi kolo, pea 'oku ou tui ko e ola mahu'inga 'o e fokotu'utu'u ko eni ki he Vāhenga Tongatapu Fika 1 mea'i pē he Hou'eiki honau fu'u paaka fai'anga sipoti ko eni 'i Halaano. Ko eni 'oku lolotonga langa honau fu'u fale ai ko e fale *gym* pea 'oku 'i ai mo e fakakaukau pea mo e palani 'Eiki Sea ke lava 'o hoko pē eni ko e fale ke fai ai ha fale hūfanga 'i ha taimi 'e 'i ai ha faingata'a fakaenatula.

Ko e liliu ko eni ko ē 'oku fai ko ē he fokotu'u hake ko ē 'a e kosiliō 'o tufotufa ko ē 'a Tongatapu 1 'oku a'utaki mai 'a e mātu'a ko eni he kosiliō 'a Kolomotu'a mo e tohi mo e mape mo e hā fua 'e Sea ko e kole tokoni ki he Pule'anga nau fiema'u pa'anga 'e 7 kilu kae lava ke kakato 'a e senitā ko eni he ko hono 'uhinga ko e 'inasi ko ē 'oku 'oange ko ē he Fakafofonga ko e 5 mano pē 'oku ne 'oange he *project* ko eni pea 'oku ou tui ko e me'a pē ia 'a e Fakafofonga ka 'oku tangi mai kātoa 'o Kolomotu'a 'a e vāhenga ko eni he ko e fale mamata sipoti ko eni 'a eni ko eni fakamālohisino ko eni mo e me'a 'aonga kātoa ia ki he vāhenga pea ko e tu'u ko eni 'a e ki'i ...

**Siaosi Pohiva:** Ki'i fakatonutonu atu Sea 'oku 'ikai ko e 5 mano ko e 5 mano ia e ta'u fakapa'anga ko eni ko e silini kimu'a na'e faka'aonga'i ki he ngāue ko ia Fakafofonga, Minisitā mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sai pē Fakafofonga ko e 'osi pē 'eku ki'i me'a ko eni pea ke toki me'a hake he ko e tokoni pē pou pou atu pē ki ho'o lipooti. Ko e fale ko eni 'Eiki Sea na'e 'i ai pē 'a e palani pehē ia 'a e Pule'anga ia 'i he kuohili ke pou pou'i ke langa ha ngaahi fale fakamālohisino 'i he ngaahi vāhenga tautautefito ki he ngaahi 'elia kakai ko eni 'i Tonga ni he ko ia 'e lava 'o ngāue'aki he 'e fonua fakalukufua 'i he taimi ko ia hono teke 'o e sipoti mo pou pou'i pea kapau 'e 'i ai ha ngaahi timi taimi 'e 'osi ai e ngāue 'i Teufaiva 'e lava *host* e ngaahi timi lalahi ke nau ōmai 'o fe'auhi 'i Tonga ni 'e lava ke nau ngāue'aki e fale ko eni 'o Kolomotu'a mo ha toe feitu'u kehe 'i Hihifo, Hahake mo Vaheloto ke nau nofo ai mo ngāue'aki pea 'oku ou fakamālō ki he ngāue kuo lava kae toki fai ha vakai 'a e Pule'anga ia ki he tohi kole ko eni hano fakakaukau'i ha tokoni ke fai he ko e *project* ko eni 'oku 'ikai 'aonga ma'a Kolomotu'a pē 'e 'aonga ia ma'a e fonua fakalukufua.

Ko hono fakakātoa ko e ngaahi me'a ko ē ki he ngaahi me'a fakakiiki ki he hala mo e vai pea mo e fa'itoka ki he maama mo e me'a ko ia 'Eiki Sea. Ko Sopa ko e maamá ko e feitu'u ko ia ko e feitu'u toputapu e fa'itoka 'ikai ko ha feitu'u ia ke ō 'o pā'usi'i pea ko e maama ia 'oku 'omai e maama ia ki he kakai maama ke nau fononga ai. Ko e kakai ko ē kuo nau tali honau ui 'oku nau nofo nautolu he maama mo'onia pea 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke toe uesa kinautolu, ka 'oku 'i ai ha kakai 'oku fakakina fekau ki he kau polisi fakakolo ke fetu'utaki ki he kau polisi 'i ai pē ngaahi feitu'u ke ako'i ai kinautolu. Ko hono fakakātoa 'Eiki Sea fakamālō atu ki he Lipooti 'a Tongatapu 1 mālō.

**Sea Komiti Kakato**: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā faka’osi mai e ‘Eiki Minisitā Ako.

### **Tali Pule’anga fekau’aki mo e tafa’aki ki he ako**

**‘Eiki Minisitā Ako**: Mālō Sea tapu mo e Feitu’una kole ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi aofaki. Ko e ki’i tokoni atu pē ki he me’a ko ē na’e ‘ohake he Fakafofonga pea ‘oku ou fakamālō atu heni Fakafofonga he lipooti ko eni Tongatapu 1 fekau’aki ko eni mo e ako. ‘Oku ou tui ko e ‘isiū ko ē pe ko e me’a na’e ‘ohake ‘oku tau kau kotoa pē ai ‘a ‘etau tokonia ko eni ‘a e ako ‘o fai e ngaahi pō ako mo e ‘ū ala me’a pehē he teuteu atu ko eni ki he sivi ‘etau fānau ako. Pea ‘oku ou tui mahalo na’a tokoni eni ki he ngaahi lipooti ko eni ‘e hokohoko mai ‘amui fekau’aki mo hono ngāue’aki ko eni ‘a e ‘ū ‘apiako ‘a e Pule’anga ‘i he ngaahi vāhenga. ‘Oku mau tali lelei ‘aupito pē mautolu ke ngāue’aki ki he pō ako ka ‘oku pau pē ke fai ha fetu’utaki mai pau pē ke fai ha femahino’aki ko e ‘uhinga pē Sea ka ‘oku mahu’inga pē ke tauhi pē fanga ki’i ‘apiako ni ke ‘osi ange pō ako ‘oku kei lava pē ‘etau fānau ko eni ‘oku nau ako ‘o hokohoko atu. Fa’a ‘i ai pē ngaahi palopalema he kuohili ko e ‘uhinga pē manatu’i ko e fanga ki’i ‘api lautohi ko eni ko e ‘api lautohi ia ki he fanga ki’i fānau iiki...

<007>

**Taimi**: 1150-1155

**‘Eiki Minisitā Ako** : ... ka 'oku fa'a 'oatu e ngaahi foomu lalahi angé 'oku fa'a 'i ai e palopalema leva ai he naunau, kae 'uhingá ko e ngaahi, tau pehē ngaahi falemālōlō hūfanga he fakatapu, 'a ia 'oku pau leva ke fai hano ngaahi ia, ka 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku 'ikai ke ngofua ai. Ko e me'a mahu'inga pē femahino'aki fakahoko mai pē fai ha fepōtalanoa'aki mo fakapapu'i pē 'oku tokanga'i 'a e ngaahi 'apiakó he taimi 'oku ngāue'aki ai. Mālō.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā Ako. Ko u lave'i kuo mā'opo'opo lelei e me'a 'oku hoko ki ai e lipooti ko eni.

**‘Eiki Minisitā Ngoue** : Sea ki'i me'a pē 'e taha 'oku ou ki'i tokanga ki ai.

**Sea Komiti Kakato** : Me'a mai.

### **Fokotu’u ke ‘atita’i pa’anga fakavāhenga Tongatapu 1**

**‘Eiki Minisitā Ngoue** : Ko e lipooti ko eni 'a e Fakafofongá 'oku ou kole atu mu'a ke ki'i tuku ha ki'i taimi. 'I ai pē fanga ki'i me'a 'oku tonu ke fakalelei'i heni 'Eiki Sea. Ko e 'uluakí 'oku 'i ai 'a e vāhenga heni 'oku nau 'eke mai pē ko e hā koā 'a e tūkunga 'o e pa'anga fakavāhenga. Pea 'oku totonu ke tu'utu'uni 'a e Falé ke 'alu 'a e 'Atitá 'o 'atita'i e pa'anga fakavāhenga. 'Oku 'i he laó ia 'Eiki Sea pea 'oku 'i he lao pē ia mo e Tu'utu'uni e Falé ni, pea 'oku ou fokotu'u atu Sea. Kole ki he Seá fokotu'u atu ki he Sea Fale Aleá ke 'atita'i e pa'anga ko eni.

**Siaosi Pohiva** : Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Minisitā Sea. Tokoni atu ki he Minisitā Sea.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io ko e tokoni ē 'Eiki Minisitā.

**Siaosi Pohiva** : Toki fili pē motu'á ni ke u hoko ko e Fakafofonga 'i Sepitema 'o e ta'u kuo 'osí. Vaha'a taimi hoku ta'u fakangāué mei ai pē pea toki fakamaau'i pē 'a 'eku ngāue fakapa'anga mei ai ki he ta'ú ni.

**'Eiki Minisitā Ngoue** : Sai pē ia sai pē ia Sea mo'oni pē Fakafofongá ia. Ko e fehu'i ko ē 'oku 'omai mei heni he pepa ko ení, ko e hā 'a e me'a 'oku hoko ki he pa'anga fakavāhenga, pē ko e hā 'a e fakamole 'oku fai ki aí, he 'oku ai e mo'oni 'oku fai 'a e fetūkuaki 'Eiki Sea 'a eni kuo a'u 'o mahino me'a mai 'a e Minisitā Pa'angá kuo a'u mai 'a Kolomotu'a 'o kole 'a e vāhengá ha 7 kilu ke faka'osi 'aki honau falé.

**Siaosi Pohiva** : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu. Ko e 7 kilu ia ki he fale fo'ou fale hūfanga. Ko e faka'osi 'a e fale sipotí 'oku toe pē 'a e 1 kilu ki ai ke tonu e ma'u 'a e Fale Aleá pea mo e kakaí. Kuo mei 'osi e ngāue ki he fale sipotí te mau huufi 'emautolu he ta'ú ni. Ko e kole ko ená Minisitā ko e kole ia ki he fale hūfanga 'a e koló.

**'Eiki Minisitā Ngoue** : 'E Sea, kei tu'u fehu'ia pē 'a e Falé ni 'Eiki Sea, pea mo e me'a 'e taha. Hā e kaunga 'a Tu'ivakanō hūfanga he fakatapu ki he 'ai ki he vāhenga ko ení? Ke kole kekeleke ke 'ai ...

**Sea Komiti Kakato** : 'E 'Eiki Minisitā, ko ho'o fehu'ia e 'Eiki Nōpelé 'ene kau ki he fakataha ko ení?

**'Eiki Minisitā Ngoue** : 'Ikai 'oku 'asi he lipooti. 'Oku 'asi he lipooti. Pea ko e faka'osí, talamai ke fai hano sivi mo'ui lelei 'a e kau Mēmipa e Fale Aleá. Kai ke 'i ai ha 'uhinga ia pea ko e me'a ia 'oku ou kole ai ke 'ave 'o tuku kitu'á, ke fai hano fakalelei'i he 'oku ne 'osi me'a mai ko e me'a pē ia na'e hiki 'e he kau ngāue. 'Oku totonu ke 'i ai ha kaunga 'a e Fakafofongá ki he'ene lipooti pea toki 'omai ki he Fale ko ení. Hā e kaungā 'a e kaunga 'a Lavulavu 'oku 'asi mai he lipooti ko ení. Tānaki mai 'a e vevé ki he Falé ni 'Eiki Sea 'o 'omai ke fai ai ha feme'a'aki he Fale ni.

**Sea Komiti Kakato** : Ko u lave'i pē au ia 'e 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Ngoue**: Hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato**: Ko e taha ia 'a e fakataha na'e fai 'i Tongata'eapa e me'a ko ē 'oku ke me'a mai ki aí, ka ko e 'uhinga 'a e me'a 'a e Fakafofongá ko e me'a ko ē na'e lekooti 'e he kau sekelitalí ko e me'a ia na'e fai ai e fakatahá.

**'Eiki Minisitā Ngoue** : Sea kae kehe, 'oku totonu ke 'i ai ha kaunga 'a e Fakafofongá ki he'ene lipooti. Ko e ngaahi ta'u mai ko ē na'e 'i ai e lipooti na'e 'omai pea na'e 'asi ai 'a e ngaahi lea 'oku ta'efe'unga pea tu'utu'uni ke 'ave ke fakalelei'i.

**Siaosi Pohiva** : Ki'i tokoni atu pē Sea. Ko e le'o eni e kakai hoku vāhenga 'oku 'omai kātoa pē ko ē ki hē. Toki me'a 'a e Falé pē te nau tali pē 'ikai. Ka 'oku 'omai kātoa pē ki hē ke me'a ki ai 'a e Falé mālō.

**Sea Komiti Kakato** : Me'a mai Tongatapu Fika 4 kae toki faka'osi mai e 'Eiki Minisitā ke ma'ala'ala lelei 'ene me'a 'oku me'a ki aí.

**Mateni Tapueluelu** : Mālō 'aupito 'e Sea, tapu mo e Feitu'una pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Komiti Kakato. Sea ko e me'a faingata'a Sea ko hono 'uhingá ko e taimi ko ē 'oku te lele atu ai 'o fakataha mo e kakaí. Ko e me'a faingata'a 'ete feinga ke to'o ha lau 'a ha ni'ihi kae 'ai pē ha lau 'a ha ni'ihi. He ko e taimi ko ē 'oku lau atu ai e lipooti mei heni 'oku 'eke kiate kita pē na'e hā 'enau fehu'í 'anautolu 'oku to'o ai. 'A ia kiate kimautolu ko e le'o pē eni ia 'o e kakai pē

'oku tali pē 'oku 'ikai ke tali pē 'oku fai ha ngāue ki ai, pē 'oku tuku ia he laipeli, ka 'oku ongo mai honau le'ó. Pea na'e ai 'a e fiefia lahi 'a e mātu'a ni Sea ko hono 'uhingá ko e kau mai 'a e 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Fika 1...

<008>

**Taimi:** 1155-1200

**Mateni Tapueluelu:** ... 'i he 'a'ahi 'a kimautilu vaevae holo hono taimi Sea pea na'e kau ia 'i he 'a'ahi 'a e motu'a ni ko hono 'uhinga ko e 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu. Pea 'oku kau ki he 'a'ahi 'a Tongatapu. Pea 'oku 'ikai ke kaunoa pē ka 'oku ne vaevae holo 'ene ki'i sēniti 'i he pa'anga faka-Fale Alea 'o tokoni ki he kakai 'o Tongatapu ko e 'uhinga ia 'ene kau ki ai Sea 'oku fie kaunga fanongoa 'a e le'o 'o e kakai.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

**Mateni Tapueluelu:** Pea ko e le'o eni e kakai.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sai pē Sea.

**Mateni Tapueluelu:** 'E 'Eiki Minisitā pē 'e tali ia pē 'ikai ka ko e le'o pē ia 'o e kakai.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sai pē ia fakamolemole Sea.

**Mateni Tapueluelu:** Mālō.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Peesi 18 Sea ko u fokotu'u atu Sea 'ātita'i mu'a e pa'anga he 'oku fiema'u he kakai ke 'ilo hā e tu'unga na'e fakamoleki he pa'anga *project*, peesi 18 kapau te ke me'a hifo ki ai Sea ko e fokotu'u mei Tongata'eapa 'oku fiema'u ke fakahā e lipooti e ngaahi *project* na'e fakamoleki ki ai 'a e silini, 'ikai ke 'i ai ha puipuitu'a 'e taha ka 'oku totonu ke mea'i he Fale ni ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e silini.

**Sea Komiti Kakato:** 'E 'Eiki Minisitā mo e Fakafofonga tuku ke u ki'i fakamaama atu ...

**Mateni Tapueluelu:** Mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Ko ē kuo talaloto mai e, 'a e Fakafofongá pea 'oku mo'oni 'ene talaloto.

**Lord Fakafanua:** Kātaki pē Sea ko e fie fakama'ala'ala atu pē me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí ko e pa'anga ko eni 'oku vahe ko eni ki he kau Fakafofongá ko e 2 kilu.

**Sea Komiti Kakato:** Me'a mai 'Eiki Sea na'e 'ai ke u a'u atu ka koe ka kuo ke me'a koe ki 'olunga. Me'a mai.

**Fakamahino pau ke 'atita'i ngaahi silini fakavāhenga pea toki tukuange silini ki he 20/21**

**Lord Fakafanua:** Kau ki ai pea mo e 5 mano ko eni tānaki ki he Hou'eiki Fakafofonga ko eni e kau Nōpele. Kimu'a pea tukuange e pa'anga ko eni 'oku pau ke 'ātita'i. 'A ia ko e pa'anga

ko eni 'oku vahe ki he ta'u fakapa'anga fo'ou 'a ia ko e 2020 ki he 2021 'e toki tukuange atu pē ia mei he Fale Alea 'i he taimi kuo maau mai ma'opo'opo e fakamatala pa'anga pea mo 'ātita'i 'a e lekooti ko ē ki he fakamole he ta'u fakapa'anga kuo 'osí. 'A ia ko e tokoni atu pē ki he feme'a'aki 'oku pau ke fakakakato e ngāue ko ia.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'aupito Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai. Ko e tali ē ki ho'o fehu'i 'i he 'uhinga 'o e 'ātita'i ...

### **Fokotu'u 'oua tali Lipooti 'A'ahi Tongatapu 1 kae 'oua kuo mahino 'atita'i silini e vāhenga**

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Fakamālō atu ki he fakamaama 'oku 'omai. Fakamālō ko u fokotu'u atu tuku e lipooti ko eni ke tali ke 'oleva ke mai e lipooti 'a e 'ātita ke mahino ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e me'a ko eni. Fokotu'u ia 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** 'E 'Eiki Minisitā ko e me'a ko 'eku ki'i fakamaama atu eni pea toki a'u ki he 'uhinga ko eni ho'o fehu'ia 'a e 'ātita'i e pa'anga ko eni. Ko ē kuo talaloto mai e Fakafofonga na'e toki hū mai 'i Sepitema ko u tui mahalo ko e ngāue faka-Pule'anga 'oku pehē. Ka ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane nō pea pekia 'oku 'i ai e faingamālie ai ki he pangikē 'oua toe 'eke e mate ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea ki'i fakatonutonu atu Sea fakamolemole ...

**Sea Komiti Kakato:** Kiate au ko e totonu eni ia 'a e Fakafofonga ko 'ene me'a mai he fili ko eni he ki'i fo'i taimi ko eni 'oku hū mai ai kapau kuo fakamahino mai he 'Eiki Sea ko e me'a ia 'a e 'Eiki Sea 'e toki 'alu e 'ātita ia ke 'ātita'i e 'ū me'a ko ia ke ha'u ki he Fale ni ka ko u tui mou laumālie lelei pē ke tali ho'omou ngaahi 'a'ahí ko e 'uhinga ko e hā ha mālohi ho'omou ngaahi faka'uhinga 'e fou kotoa pē ki he 'Eiki Palēmia ko e hā 'ene tuhotuha ni 'a e ivi 'o e Pule'anga ka ke me'a mai.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea fakamolemole 'oku 'ikai ko e 'ai eni ia ke 'ātita'i e Fakafofongá, 'ikai. Sai pē Fakafofonga ia. Ko e seniti ko ē 'a ē 'oku me'a ki ai 'a e ...

**Sea Komiti Kakato:** Ko e toki kamata eni ia 'a e Fakafofonga 'i he'ene ngāue'aki e pa'anga fakavāhenga ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** 'Eiki Sea 'oku fehu'ia lahi 'aupito 'aupito mei Kolomotu'a ...

**Siaosi Pohiva:** Te u ki'i fakatonutonu atu mo tokoni pē ki he Minisitā Sea. Me'a mai ia ke ma ō maua ki he 'Ofisi e Fakafofongá 'o me'a ki he ngaahi lekooti fakapa'anga kae fiemālie.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea, kapau ...

**Siaosi Pohiva:** Pea kapau 'oku fiema'u ke 'omai 'a e fakamatala ko ia 'Eiki Sea te u lava pē au 'o ma'u ma'a moutolu.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Pea ka fehu'i atu ia he Fale ni, hā koā 'eku kaunga ke u toe 'alu atu ki ho'o 'ofisi? Ko e 'Ofisi e Feitu'una ia 'oku tu'u ia, lahi hono fehu'ia 'o'ona.

**Sea Komiti Kakato:** Koe'uhí ko e *issue* ko ení ...

**Siaosi Pohiva:** ‘Oku ‘i ai ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea tu’utu’uni ke ‘ātita’i ‘e toki fakahoko e ‘ātita ko ia pea ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Ko ia.

**Siaosi Pohiva:** Toki ‘omai ki he Fale ni.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea.

**Siaosi Pohiva:** Ko e founa ngāue ia.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** ‘Osi mahino ia ‘oku fai e ‘ātita’i e me’a ko ia. Na’e ‘i ai e ta’u ia ...

**Sea Komiti Kakato:** Ko u tui ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea ka u faka’osi atu pē au ia pea ke hoko atu ho tu’utu’uni. Taha e me’a ‘oku fehu’ia lahi taha he motu’a ni ...

**Sea Komiti Kakato:** ‘Ikai fakaongoongo mai koe he ko au ko u tataki e ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau vahe ‘i he ...

**Sea Komiti Kakato:** Ko eni kuo ‘osi me’a e Sea pea ko e me’a kotoa ‘oku me’a ki ai e Feitu’una tuku mu’a ia ki he Sea ‘o e Fale Aleá mo e ‘Atita ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Sea ke fai e ‘ū me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á. Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Me’a kotoa pē ‘e maau pē ia ki he lao he’ikai toe hao ha taha ia he māmani ko ení.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ‘Ikai ko ha fakatonutonu eni ia ‘Eiki Sea ko e tokoni pē ke fakamaama pē fika ko ē nau lau ki ai ‘oku mo’oni pē ‘a e Fakafofonga Fika 1 ko e fika ko ē nau lau atu 7 kilu ‘oku kau ia hono fakakakato ‘a e *sport center* ‘oku ‘i ai e me’a ‘a e ‘ū me’a fakamālohisino mo hono totongi faka’osi e *contract* ko ē ki hono langa. ‘A ia ‘oku meimei ‘i he 3 kilu ia. Pea ko e 3 kilu leva Sea ko hono fakakakato ia ‘a e *evacuation center* ko hono fakaikiiki ia. Ko hono toe fakaikiiki ia ko ē ki ai ‘oku ma’u pē mo ia Sea he na’e ‘osi ‘omai pē ia ki he motu’a ni pea mei he Komiti Kosilio ‘a Kolomotu’a, mālō Sea. ...

<009>

**Taimi:** 1200-1205

**Sea Komiti Kakato:** ... Minisitā ko ē ‘o e Pa’anga.

**Siaosi Pohiva:** Fakamolemole ka u ki’i tokoni atu pē mu’a ki hé Sea ke ki’i fakamaama ē, fakamolemole. Ko e fale sipoti ko e feinga pa’anga ia ‘a e koló mo e vāhengá, na’e fakataumu’a ke fakakakato a’u ki he fale sipoti. ‘Oku ‘i ai e *priority* ia ‘a e koló makatu’unga ‘i he ngaahi savea na’e fai ‘e fakamoleki ki ai e pa’anga ‘a e Fale Alea, pa’anga vāhenga, he’ikai ke ‘ave



kātoa ia ki he fale sipotí, na'e 'ikai ke kau e mala'e sipoti ia 'a e fale sipoti ia he *priority*, ka 'oku 'ave ki ai e tokoni.

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Sea ka u ki'i fie tokoni pē ki he Fakafofonga.

**Siaosi Pohiva**: Tukukehe kapau 'oku ...

**Sea Komiti Kakato**: Fakafofonga ko e tokoni ē.

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Ko 'eku tokoní pē 'aku ia ko e me'a pē ia 'a'ana mo hono vāhenga, mālō 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato**: Kole ke ki'i me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

**Mateni Tapueluelu**: Sea fakamolemole ...

**Sea Komiti Kakato**: Me'a faka'osi mai ka tau liliu 'o Fale Alea.

### **Fokotu'u ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'a Tongatapu 1**

**Mateni Tapueluelu**: Mālō Sea, 'e Sea kātaki. 'E 'Eiki Sea ko e kole ki he Hou'eiki ko e, ngaahi fiema'u heni 'a e kakai 'oku 'omai 'Eiki Minisitā, monū'ia e Feitu'una 'oku ke me'a koe he lakangá, ko e ngaahi fiema'u ho vāhengá, to'o atu e silini 'a e Pule'anga tokoni'i'aki homou vaka fakafonua, 'ikai ke lava 'e he Fakafofonga ko eni 'o fai ha me'a pehē. Ko e taupapó ē 'oku 'oatu, me'a pē meia moutolu pē 'e tali pē 'ikai, ka ko e le'o ia e kakai, pea 'oku ou fokotu'u atu Sea ke tau tali ā e lipooti, mālō 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato**: Mālō kuo 'osi 'etau taimi pea mou toki me'a mai ke tau fakakakato 'a e tu'utu'uni ki he lipooti ko eni. Tau liliu 'o Fale Alea.

(**Liliu 'o Fale Alea**, me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, *Lord Fakafanua*)

**'Eiki Sea**: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko e me'a makehe na'a ku lave ki ai he kamata ko eni 'etau fakataha, ko e tohi 'oku fakahū mai mei he 'Eiki Palēmia kole atu ki he kalake ke ne lau mai.

### **Tohi mei he Palēmia kole ke toloi Fale ki he Tu'apulelulu**

**Kalake Tēpile**: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato e Falé kae 'atā ke lau atu 'a e tohi fakahū mai mei he 'Ofisi 'o e 'Eiki Palēmia. 'Ulu'i tohi pē 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia.

'Aho 21 'o Sepitema, 2020

*Lord Fakafanua,*  
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,  
Fale Alea 'o Tonga,  
**Nuku'alofa**

‘Eiki Sea,

**Taumu’a**: Kole ke mālōlō ‘a e Fale Alea ‘i he 23 ‘o Sepitema 2020, kae huufi ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai.

‘Oku ou faka’apa’apa mo kole atu ki he Feitu’una ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni faka-Fale Alea, kupu 23 mo e 24, ke mālōlō ‘a e Fale Alea ‘i he ‘aho 23 ‘o Sepitema 2020, kae lava ‘a hono huufi ‘a e māa’imōa ‘a e Tama Tu’i, Kingi Tupou VI ‘a ia ko e Kautaha Vakapuna Lulutai.

Ko e polokalama ki hono huufi ‘o e kautaha ni ‘e fakahoko ‘i he taimi 11 pongipongi ‘o e ‘aho Pulelulu ko hono 23 ‘o Sepitema 2020. ‘Oku ou fakaafe’i atu ai e Feitu’una ki he polokalama mahu’inga ni.

‘Oku ‘oatu e fakamālō mā’olunga ki he Feitu’una ‘i he to’o fatongia lelei kotoa pē ki hotau Fale Alea, pea mo e faka’amu te ke laumālie lelei ki he kole ‘oku fakahoko atu ni.

Faka’apa’apa atu,

*Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu’i’onetoa*, (fakamo’oni)  
**Palēmia ‘o Tonga.**

**Kalake Tēpile**: Mālō ‘Eiki Sea.

**‘Eiki Sea**: Me’a mai e ‘Eiki Palēmia.

### **Fakama’ala’ala he tohi fakaafe mei he Pule’anga**

**‘Eiki Palēmia**: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Eiki Sea, fakamālō atu pē ‘a e tali ke lava ‘a e kole ko eni, pea ko e kole atu pē ki he Feitu’una, hangē pē ko e me’a na’e ‘asi ko ē he tohi ke kole pē ke tau ki’i mālōlō mu’a ‘apongipongi kae lava ke, ko e kole atu ki he Feitu’una kae ‘uma’ā e Hou’eiki hono kotoa ke mou fakamolemole pē ‘o laumālie lelei ka mou me’a ange ki he faka’ilonga’i ‘a e kamata ‘o e Kautaha Lulutai ‘a ia ‘e fai ia ki he *hangar* ‘i he mala’e vakapuna, *hangar* ko ia ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e feitu’u ko ē *international*, ‘a e *ATS*. Ko e faka’amú ia ‘Eiki Sea pea ko e kole ia ‘oku fai atu ki he Feitu’una, mālō Sea.

**‘Eiki Sea**: Hou’eiki ko e kole eni mei he ‘Eiki Palēmia ke toloi e Falé ‘apongipongi ‘a ia te tau fakataha hokó ‘i he ...

<005>

**Taimi**: 1205-1210

**‘Eiki Sea**: ... Tu’apulelulu, Tongatapu 4

**Mateni Tapueluelu**: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mālō ho’o kei laumālie ho’ataa ni pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki e Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Eiki Sea ko e neongo pē Sea ‘oku mau tokanga pē ki heni ko hono ‘uhingá kuo hangē hotau Fale ko ē ha mālōlō si’i pea ‘osi toe ki’i mālōlō si’i toe ki’i mālōlō toe ki’i mālōlō. ‘Oku ‘i ai ‘emau tokanga Sea ko e

‘uhinga ko e matolu ‘etau ‘asenita ka ‘oku mau fie fakamo’oni atu ‘e ‘Eiki Palēmia kae pehē ki he Fale Alea ‘o Tonga, me’a kotoa pē ‘oku mou kole mai ‘oku mau feinga ke fakaai atu me’a kotoa pē ‘oku mou kole mai Lao Fakavavevave ‘oku mau feinga ke fakaai atu mo e faka’apa’apa ki hotau Hau pea mo e fatongia mamafa ‘apongipongi Sea pea tuku pē ā ke mau pou pou atu ki he kole ‘oku fai he ‘Eiki Palēmia mālō ‘Eiki Sea.

### **Pālōti’i ‘o tali kole mei he Pule’anga ke toloi Fale ki he Tu’apulelulu**

**‘Eiki Sea:** Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e kole mei he ‘Eiki Palēmia kātaki fakahā mai ho nima.

**Kalake Tēpile:** ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nopele Tu’i’ha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Siaosi Pohiva, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo’ale Finau. Sea ‘oku loto ki ai e toko 21.

**‘Eiki Sea:** Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he kole kātaki fakahā mai ho nima.

**Kalake Tēpile:** ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea mālō.

**‘Eiki Sea:** Mālō Hou’eiki ‘oku tali he Fale ni ‘a e kole mei he ‘Eiki Palēmia, toloi e Fale ki he 2.

*(Toloi e Fale ki he 2)*

<007>

**Taimi:** 1400-1405

**Sātini Le’o :** Me’a mai e ‘Eiki Tokoni Sea e Fale Alea(*Lord Tu’i’ha’angana*)

**‘Eiki Tokoni Sea :** Mālō e laumālie ‘a e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fale Aleá. Kole ke hoko atu ai pē ‘etau ngāue ki he ngāue na’e ‘osi tukuhifo ki he Komiti Kakatō. **Liliu e Fale Aleá ‘o Komiti Kakato.**

(Ne me’a mai leva ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato – *Lord Tu’i’āfitu* ki hono me’a’anga)

**Sea Komiti Kakato :** Fakafeta’i pē he kei fakalaumālie lelei e ‘Eiki Palēmiá pehē ki he Sea Le’ole’ó pehē ki he Hou’eiki ‘o e Falé. Talitali lelei kimoutolu he ho’ataa ni mālō ho’omou kei laumālie lelei. Ko ‘etau lotú ia ke tau laumālie lelei ke lava e ngāue kuo ui kitautolu ‘e he ‘Otua ma’a hotau fonuá ni. Hoko atu mu’a ‘etau feme’a’aki pē ‘oku ai ha taha ‘oku toe feme’a’aki, ko u lave’i ‘e au kuo napangapangamālie e feme’a’aki he lipooti ko eni. He na’e lava ho’omou feme’a’aki ‘anenaí mou me’a atu moutolu ia kitu’a mei he lipooti ka ko u lave’i ‘oku ‘ikai tonu ke toe ha’u ha ngāahi feme’a’aki ai. Pea ‘oku mālō ena ‘oku toe ‘i ai ha toe feme’a’aki?

**Mateni Tapueluelu :** Fokotu’u atu Sea.

**Sea Komiti Kakato :** ‘I ai ha pou pou (ne pou pou) Sai Kalake ki’i pālōti vave pē fakahounga ‘etau ngāué. Liliu ‘eku tu’utu’uni na’e kole ki he Seá. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘A’ahi 2020 Vāhenga Tongatapu Fika 1 fakahā ‘aki e hiki ho nima.

## Pālōti 'o tali Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 2020 Tongatapu 1

**Kalake Tēpile** : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasoi Pohiva, Sēmisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto kotoa ki ai e Hou'eikí toko 16.

**Sea Komiti Kakato** : 'Oku 'ikai ha fakahā loto, sai tali e lipooti ia 'a e Fakafofonga 'A'ahi 2020 Vāhenga Tongatapu 1. Fakaafe'i heni 'a e Vāhenga Tongatapu Fika 2 ke hoko mai 'a e 'asenita 'oku ai ha'ane na'e me'a fekau'aki pea mo e 'a'ahi. Ko e 2020 pea 'e lava ke toe kau ai pē mo e 2019, ka 'oku 'oatu pē ki he Feitu'una ke me'a mai.

## Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 2020 Tongatapu 2

**Semisi Sika** : Mālō Sea ko e hangē ko ia kuo fakahoko mai 'e he Feitu'una, ko e lipooti eni 'o e 2020 pea mo e 2019 'oku ou fakatokanga'i hifo he 'asenita 'oku 'ikai ke 'asi ai 'a e 2019 ka 'oku kole pē...

<009>

**Taimi**: 1405-1410

**Semisi Sika**: ... Sea ke fakahoko ngutu atu pē 'a e 2019 he ko e kakano tatau pē 'a e lipooti kō ē 2019 mo e 2020. Pea ko hono fakamo'oni pē ki ai ko 'etau foki pē tautolu ki he 2018, 2017, 2016, 2015 ko e me'a tatau pē.

**Sea Komiti Kakato**: Faka'ofu'ofa pē ia Fakafofonga. Me'a mai pē koe ia ho Lipooti 2020 mo'oni 'aupito ho'o me'a mālō.

**Semisi Sika**: Ko e 'a'ahi 'a e motu'a ni Sea ki he Vāhenga Fili Tongatapu 2 na'e fakahoko e ngaahi founa kehekehe na'e 'i ai e fakataha'anga 'e 8 kehekehe na'e fakahoko ki he vāhenga pea na'e 'i ai mo e ngaahi 'a'ahi talatalanoa ki he ngaahi feitu'u pē 'i he, 'i loto pē he Vāhenga Tongatapu 2 pea na'e 'i ai pea mo e savea na'e fakahoko he motu'a ni 'i he vāhenga pē. Pea ko u loto pē ke u kamata 'aki 'a e savea 'a ia 'oku 'i mui ia 'i he lipooti. 'A ia ko e peesi 22 ko e peesi 21 kamata ai 'o faai kimui ki he 'osi ko ia 'a e lipooti 'oku 'i ai 'a e savea. Ko e ngaahi kaveinga eni Sea 'oku tālanga'i pea lahilahi hono tālanga'i mo hono 'ohake 'i he ngaahi 'i he konga kimui mai ko eni he fakahoko fatongia 'a e motu'a ni pea na'a ku fakakaukau pē ke ki'i tuku'i ange pē ki he kakai ko e hā 'enau lau fekau'aki pea mo e ngaahi kaveinga ko eni pea lipooti mai pē pea ko e hā 'a e fokotu'utu'u mo e hoko atu ki ai ko e me'a kehe ia 'amui ka ko e anga eni 'a e fakakaukau 'a e kakai ko ia na'e 'a utaki atu ki ai 'a e savea mei he Vāhenga ko eni Tongatapu 2.

Na'e fe'unga pea mo e kakai 'e toko 1,131 'a ia ko e savea ko eni na'e fakahoko ia he houa pongipongi pea toki fakataha efiafi 'a e fai'anga fakataha 'a ia ko e 'osi ko ia pea hoko atu leva ki he fai'anga fakataha hono uá fakahoko e savea houa pongipongi pea fai e fakataha 'i he efiafi. 'A ia ko e ngaahi fakataha'anga ko eni 'e 8 ko eni kehekehe ko eni na'e fakahoko ai 'a

e savea ko eni pea ko e fehu'í ko e ngaahi fehu'i angamaheni pē ko e tuku mai pē ke kau ki he tātānaki 'a e lipooti ko ia 'a e motu'a ni fekau'aki pea mo e vāhenga fili ko eni.

Ko e fehu'i fika 'uluaki 'oku pehē koe'uhí ko e faingata'a fakamāmani lahi 'a e KOVITI-19 pea mo e ngaahi nunu'a 'o e tō lalo faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'oku totonu nai ke fakahoko 'a e polokalama tanu hala 300 miliona 'i he taimi ni pē ko e kaha'u? Fakatokanga'i ange Sea ko e fehu'i ko eni 'oku 'ikai ko e 'io pē 'ikai. Kuo 'osi mahino 'aupito pē ia 'oku tau loto kotoa ki he tanu hala pea 'oku tau pou pou kotoa ki he polokalama tanu hala ko ia 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Pule'anga lolotonga. Tau pou pou kotoa ki he tanu hala 15 miliona ko ia kuo 'osi paasi he patiseti 'a ia 'oku 'i he MOI ia. Pea 'oku tau toe pou pou pē ki hono tanu kotoa e hala 'o Tonga ni 'a ia ko ē 'oku palani ki ai 'a e Pule'anga lolotonga e fe'unga pea fakafuofua mo e 300 miliona. Ka ko e fehu'i Sea 'oku pehe ni 'oku ke loto ke fakahoko 'a e tanu hala 300 miliona 'i he taimi ni pē ko e kaha'u. Kapau te mou vakai pē Hou'eiki ki he peesi fika 26 ko u kole pē ke 'oatu 'etau vakai ki he peesi 26 ko e ola ena 'o e ngaahi, 'o e ngaahi savea kehekehe na'e fakahoko 'i he savea 'a ia 'oku 'asi pē ai peseti 'o Kolofu'ou ko e peseti 'o Fanga mo Tofoa ko Havelu Paini Tu'uua, Havelu Tokelau, Havelu Piki pea Vela pea 'oku hangehangē 'oku fakapeseti ke 'avalisi he peseti 'e 80 'a e ni'ihī 'oku nau loto ke toki fakahoko 'a e polokalama tanu hala ko eni 'i he kaha'u ko e 'uhinga ko e faingata'a fakamāmani lahi felāve'i mo e KOVITI-19. Pea meimei ke 'i he peseti 'e 20 tupu 'oku nau loto ke fakahoko pē 'i he ta'u ni kai kehe ko e lipooti ena 'oku fakahoko atu 'e Sea.

Ko e fehu'i fika ua leva 'oku pehē 'oku totonu ke foki 'a e founa fili Fale Alea ki he fili Fale Alea motu'a 'a ia ko e fili fakalukufua. 'I he peesi 27 'oku 'i ai e ngaahi ola ko eni e ngaahi savea ko eni 'oku hangehangē 'oku ...

<009>

**Taimi:** 1410-1415

**Semisi Sika:** ... faka'avalisi ko e pēseti 'e 70 'oku nau loto ke foki ki he fili fakalukufua, ko e fili fakalukufua foki Sea 'a e founa fili ko eni 'oku fili mai ko ē ko ē he Hou'eiki Nōpele, 'a ia ko hono fakalukufua pē kau Nōpele 'i Tongatapu ni, Ha'apai, Vava'u 'a ia ko e meimei ko e fakakaukau ia ko e toki me'a 'amui hono *design* 'ona ia e founa ke fakahū 'aki, ka ko e fakakaukau fakalukufua eni ko ē 'a e kakai 'i he savea ko eni 'oku hā ia 'i he peesi 27.

'I he peesi 28 'oku pehē leva e fehu'i fika 3, 'oku ke loto ke fili 'e he kakai 'a e Palēmia, ko e 'io pē 'ikai. Ko e ngaahi ola ko eni 'oku 'asi ko ē 'i he peesi 28 hangehangē 'oku pēseti 'e 80 'a e ni'ihī na'e savea'i 'i Tongatapu 2 'oku nau loto ke fili 'e he kakai 'a e Palēmia, pea ni'ihī leva ki he meimei pēseti 'e 20 'oku nau tali, 'ikai.

Kae kehe Sea ko e anga ia 'a e fakakaukau mo e founa talatalanoa 'a e motu'a ni, mahino foki he ngaahi ta'u ko eni 'e 10 kuo maliu atú, ko e meimei ko e ngaahi fakataha'angá ko e hangehangē ko e kakai tatau, pea hangehangē ko e meimei ko e tokolahi tatau pea hangehangē ko e kakano tatau. Ko e ngaahi kaveinga tatau pē 'oku fai ai 'a e fakataha.

Na'a ku loto leva ke u fakahoko ha founa fo'ou 'i he ta'u ni, 'aki 'a 'eku a'u 'aku ki he ngaahi 'api 'o 'eke 'a e ngaahi fehu'i, he ko e tali ko ē ke toki ōmai ki he fai'anga fakatahá 'a eni pē ko ē 'oku 'asi ko eni ko e meimei ko e toko 50 tatau pē he ta'u ni, toko 50 tatau pē he, ka ko 'eni na'e malava ke u talanoa au fou he savea ki he toko 1000 tupu 'o 'ōmai ai 'enau anga ko eni 'enau fakakaukau ko eni 'oku 'asi atu 'i he ola ko ia 'o e lipooti, ka ko e taha pē ia 'a e

ngaahi founa mohu ‘a e feinga ke feliliuaki ‘a e founa talatalanoa ke toe kehe ange pea toe fakamānako ange ki he kakai.

‘I he taimi tatau ko e tu’u ko eni hoku vāhenga fu’u tokolahi ‘aupito na’e ‘ikai foki ke tokolahi ‘aupito ‘a Havelu, ne u vaeua leva ‘a Kolofo’ou ‘o fai’anga fakataha ‘e 2, ko e 1 ki he konga atu ko ē fakanoate ‘o Nuku’alofa, ‘a ia ko Kolofo’ou ia, pea taha mai ki he feitu’u ko eni ‘o Mailetaha pea mo Pahu mo e auloto ko ia. Pea ko Havelu na’a ku hanga ‘o tofi 4, ‘a ia ko e ngaahi tuliki ‘e 4 kehekehe, Noate, ‘Isite, Saute mo e Uesite, ‘o fai’anga fakataha kehekehe ia ‘e 4, pea na’e ‘i ai leva ‘a e me’a makehe na’e ‘asi mai he ta’u ni Sea, toe tokolahi ange kakai ne nau kau mai. ‘I he ngaahi ta’u mai ko ē ko e fo’i fai’anga fakataha ‘i Havelu na’e taha pē. ‘I he ta’u ni, pea ko e tokolahi na’e ‘i lalo pē he 100, na’e onongofulu, fitungofulu, valungofulu he ta’u mo e ta’u. ‘I he ta’u ni na’e tofi 4 ‘a Havelu ‘o fai e fakataha pea na’a nau taki nimangofulu kotokotoa pē ‘o faai ki ‘olunga, ‘a ia ko hono fakalukufua na’e ‘ova he 200 tupu meimei ofi ki he toko 300 tupu ‘a e kakai ma’u fakataha ‘o Havelu ‘i he ta’u ni.

## **Ngaahi kaveinga na’e ‘ohake he ngaahi fakataha Tongatapu 2**

Sai te u foki ki he kaveinga ko eni ‘o e ngaahi fakataha, te u kamata pē mei mu’a pea mei he lipooti. Ko e hā pē ‘i he peesi 5 ‘a e ngaahi feitu’u na’e fai ai e ngaahi fakataha pea mo e ngaahi ‘aho pea mo honau ngaahi tokolahi ‘asi he peesi 6. ‘I he fakataha ‘uluaki na’e fakahoko ia ‘i Halafo’ou pea mo Mailetaha, na’e fakahoko ‘a e fakataha ko eni ki he holo ko ē Siasi Uesiliana ‘o Halafo’ou, pea te u ‘oatu pē ngaahi me’a lalahi ko ē ‘oku ‘asi ‘i he ngaahi fakataha.

### **Tanu Halapule’anga**

Ko e taha he ngaahi me’a na’e ‘asi mai ‘i he fakataha ko eni ‘o Halafo’ou ke fakahoko ‘a e polokalama tanu halapule’angá ‘o kamata ‘i he ngaahi Vāhenga Fili Tongatapu 1, 2 mo 3 ‘a ia ‘oku ngāue’aki ma’u pē ‘e he Tonga kotoa ki he fefononga’aki ki he ako mo e ngāue.

### **Tauhi Sapate ke molumalu**

Ko e anga ia ‘a e ngaahi fakakaukau na’e, pea ‘oku ‘asi pē ‘i he lipooti e toenga e ngaahi me’a ko ia ‘oku, na’e hoko mai leva mo e fakataha ko eni mo Kolofo’ou na’e fakahoko ia ‘i he holo ko eni e, ‘a e Siasi ‘Ingilani ‘i loto Nuku’alofa, pea ko e taha eni e ngaahi me’a na’e vahevahe mai ‘i he fakataha’anga ko eni ko e fiema’u ke fusia’u ‘a e lao ke tauhi ke molumalu e Sapate, fiema’u ke fakapapau’i ‘a e ngaahi laiseni ‘a e ngaahi pisinisi ‘oku fakahoko fatongia ‘i he Sapate, koe’uhí ‘oku ‘ikai ...

<005>

**Taimi:** 1415-1420

### **Fiema’u maama hala**

**Semisi Sika:** ... foki ke toe ‘i ai mo ha kau folau’eva’eva ‘i Tonga ni ke kei fakahoko fatongia ai ‘a e ngaahi kautaha ni. ‘A ia ko e ngaahi me’a ia na’e ‘omai ko ia ‘e he kakai ko eni mei loto Nuku’alofa, fiema’u ha maama hala ki he Hala ‘Unga he koe’uhí he ‘oku fakapo’uli pea ‘oku ala ke hoko ha ngaahi fakatamaki. Ko e kole maama hala ko eni ‘a e Hala ‘Unga ‘oku ‘omai pē he ta’u mo e ta’u pea ‘oku ‘asi pē he lipooti ka ko e kole pē ke fakaa’u atu ki he ni’ihi ko ē ‘oku nau faitu’utu’uni ki he ngaahi vahevahe e ngaahi koloa ko eni ke kau atu pea mo e Hala ‘Unga ‘a e kole ko eni mei Kolofo’ou.

### **Fakataha 'i Havelu Tokelau**

'I he fakataha hoko na'e fakahoko ia ki he Poloka Vaituilua 1 mo e 3 'a ia ko e kāinga eni 'o Fielakepa 'i, 'oku 'iloa ko Havelu Tokelau. Na'e pehē he tokotaha fiema'u ke foki 'a e fili Fale Alea ki he founa fili motu'a. 'A ia ko e fili fakalukufua 'a e Fakafofonga kotoa 'e 17 'o e kakai. Fiema'u ke fili 'e he kakai 'a e Palēmia kae 'ikai ke fakangatangata ki he fili 'a e kau Fakafofonga 'i he Fale Alea. 'Oku fiema'u ke toloi 'a e polokalama tanu hala pea ke fai fakapotopoto koe'uhí ko e faingata'a 'o e KOVITI-19 pea mo e mahu'inga ke tokangaekina 'a e ngaahi fiema'u vivili makehe 'o hangē ko e faito'o, fo'i'akau ki he ngaahi mahaki 'ikai pipihi.

Fiema'u ke toe fai ha ngāue ki he founa 'o hono sivilivi'i 'o e kau ngāue fakapule'anga PMS koe'uhí ko e tokanga makehe ki he fua 'o e ngāue 'oku fakahoko ki he kau faiako. 'Oku 'ikai ke lava 'a e me'afua ko eni 'o fua totonu 'a e ngāue 'oku fakahoko 'e he kau faiako pea 'oku fiema'u ke toe vakai'i 'i he vave taha.

### **Fakataha 'i Tofoa**

Ko e kongia ko ia ko e kongia si'i ko ia 'o Tofoa 'oku kau mai ko ē ki Tongatapu 2 na'e fakahoko 'a e fakataha ko ia 'i he Holo Katolika 'i Tofoa pea na'e pehē 'e he kongia 'o e ni'ihiki ko eni. Fiema'u ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke uesia 'a e ngaahi fiema'u vivili kehe 'o hangē ko e ngaahi faito'o fakafalemahaki 'i he tokanga pea mo e vahevahe 'oku fai ki he tanu hala. Fiema'u ke tokonia 'a e ngaahi *project* langa fakalakalaka 'a e ngaahi vāhenga ko e tokoni ki he tokateu 'o e KOVITI-19 'o hangē ko e ngaahi ngoue vesitapolo 'o e kakai 'oku tufotufa 'e he ngaahi kulupu.

### **Fakataha Havelu Hahake**

'I he fakataha 'e taha 'o e vāhenga fakahahake ko ia 'o Havelu na'e fakahoko ia 'i he fale kalapu Talakeiola pea ko e taha eni 'a e ngaahi fiema'u ko ē mei he kāinga ko eni 'a e fiema'u ke foki ki he fili fakalukufua pea mo e fili 'o e Palēmia.

Ko e halapule'anga 'oku fiema'u ke fokotu'u ha tafunga *speed hump* ke tokoni ki he fakasi'isi'i 'o e lele lahi 'o e ngaahi me'alele 'i he hala 'oku tu'u ai 'a e holo Talakeiola pea mo e malu 'o e fānau.

'I he hoko atu ki he fakataha ko ia 'i he Fanga ko Pilolevu fiema'u ke tanu 'a e Hala Tu'i Tonga 'i Fanga 'a ia na'e te'eki ke lava hano fakalelei'i talu mei he ta'u 19 fitungofulu tupu.

Ko e sekitoa takimamata na'e 'i ai 'a e ngaahi lave 'o fekau'aki pea mo e fiema'u ke tokangaekina 'a kinautolu 'i he sekitoa takimamata koe'uhí 'oku nau uesia lahi 'i he ngaahi nunu'a 'o e KOVITI-19.

### **Fakataha 'i Fanga**

Na'e 'i ai 'a e fokotu'u pea mei he Fanga 'o Pilolevu na'e pehē 'oku fiema'u ke 'i ai ha 'ofisakolo ma'a Fanga koe'uhí 'oku fu'u lahi 'a Kolofo'ou ke tokanga'i pē 'e he 'ofisakolo pē 'e taha. 'Oku 'i ai 'a e tui leva 'e ngāue vāofi mo e langa ngāue 'i ha 'i ai ha 'ofisakolo makehe 'o Fanga.

Ko e lave leva 'e taha ke tanu 'a e ngaahi hala iiki koe'uhí ko e lahilahi e fefononga'aki ke fakasi'isi'i 'a e kiu 'i he hala.

'Oku 'i ai leva pea mo e fokotu'u 'e taha pea mei he, 'i he fakataha pea mo e tafa'aki fakauēsite ko ia 'o Havelu na'e fakahoko ia 'i he Fale Kalapu Fiemo'ui. Na'e 'i ai e tokanga 'a e ngaahi mātu'a tauhi fānau pea mo e to'utupu ke lesisita 'a e to'utupu kuo nau ta'u fakalao ki he fili Fale Alea ke nau lesisita pea ke nau fili.

### **Fakataha he holo Aleamotu'a**

'I he fakataha fakamuimui na'e fakahoko ia 'i he holo Aleamotu'a pea ko e fakataha eni na'e tokolahi lahi taha pea na'e 'i ai leva pea mo e founa 'e taha Sea. ...

<007>

**Taimi:** 1420-1425

**Semisi Sika** : ... Ne u lava ke u fokotu'utu'u ke *live stream* 'a e fakataha ko ení ke mamata mai ki ai mo e ni'ihí 'o e kāinga 'o Fielakepa 'i mulí. Neongo 'a e ngaahi talatalanoa ko eni ka 'oku, mo e kakai ko ia 'i Havelu ni 'i he lolotonga ni, mahu'inga foki ke toe 'i ai pē mo e lave 'a e kāinga ko ia 'oku nau 'i mulí. He 'oku nau fu'u fekau'aki hangatonu 'aupito mo e langa fonua faka'ikonōmika fakasoiati, fakaekolo 'oku fakahoko ko ia 'e he motu'á ni 'i he kolo ko eni ko Havelu. Pea 'oku, na'e ai 'a e ngaahi fiema'u na'e 'omai 'i he fakataha ko ení.

Ko e lolotonga ko ia e lele ko ia 'a e *live stream* na'a ku fakatokanga'i hifo e *down* ko ē fakatahá na'e 'osi a'u ia ke 'ova he toko 500 tupu. 'A ia ne toki 'i ai e ni'ihí ne nau toki mamata kimui ange he 'osi 'a e fakatahá, ka ko e lolotonga ko ē 'o e fakatahá na'e a'u ki he tokolahi ko ia. 'A ia ko u pehē 'e au ia ko e fakataha'anga ko ē 'a Havelú 'a Tongatapu 2 'i hono fakakātoá na'e fe'unga mo e toko 1000 tupu. Na'e fai ki ai 'a e fakataha mo e talatalanoa 'a e fatongia faka-Fale Alea ko ia na'e lele atu pea mo e motu'á ni.

**Sea Komiti Kakato** : Hou'eiki mou 'āā mai ki he'etau ngāue, mālō.

**Semisi Sika** : 'Oku fiema'u ke fufulu 'a e ngaahi fakatafe 'i he Hala Taufā'āhau koe'uhi ko e uesia.

**Sea Komiti Kakato:** 'Oua te mou toka.

**Semisi Sika:** 'Oku nau mālōlō lelei pē 'o fanongo lelei mai pē Sea ko u tui pē 'oku nau mahalo 'oku nau mālie'ia pē. 'Oku fiema'u ke fufulu 'a e ngaahi fakatafe 'i he Hala Taufā'āhau koe'uhi ko e uesia lahi 'a e ngaahi 'api nofo'anga 'i he taimi 'uhá. Lahi 'aupito 'a e ngaahi feitu'u 'i Havelu Sea 'oku tāfea 'o fonuhia honau ngaahi 'apí 'i he taimi ko ē 'oku lalahi ai e ngaahi 'uhá pea ko e taha eni e ngaahi kole 'oku 'omai. Ko e lava ia 'a e ngaahi fakataha na'e fakahoko angamaheni ko ia 'oku fai pea mo e kakaí, 'i he ngaahi tuliki pea mo e ngaahi kolo mo e ngaahi feitu'u 'i he vāhenga filí.

Te u hoko atu ki he ngaahi 'a'ahi makehe na'e fakahokó. Na'e fili pē 'e he motu'á ni ko e angamaheni pē foki ia 'i he ta'u mo e ta'u 'oku ai 'eku taimi faingamālie ke u 'a'ahi ki he ngaahi ngāue 'a e fonuá mo e kakaí 'oku 'i loto 'i he ngatangata'anga ko ia 'o Tongatapu 2. Pea 'i he ngaahi ta'u kuo mahili atú na'e 'i ai e ngaahi 'a'ahi na'e fakahoko ki he Falemahaki Vaiola ko e ngaahi potungāue, ko e 'Api Polisi. Kae kehe, ko e ta'u ni koe'uhi ko e mafatukituki ko ia 'o e



KOVITI-19 na'e 'i ai leva 'eku fakakaukau ke u 'a'ahi ki he ongo potungāue 'e 2 kuo uesia 'aupito 'aupito ia 'e he KOVITI-19 ke fai ha talatalanoa ko e hā 'a e tokoni 'e lava 'e he motu'a ni 'o fakahoko ki he *best way forward* ki he hoko atu ko ia 'a e ngāue ko ia 'a e ongo kautaha ko ení. Pea 'oku, ko e lōua e ongo fakataha ko ení Sea ko e Hotele Tano'a pea mo e 'Ofisi ko ia 'o e *Real Tonga* 'oku tu'u loua pē eni 'i he Vāhenga Fili ko ia Tongatapu 2. Pea ko e me'a makehe na'e 'uhinga ai 'eku 'a'ahi ki he ongo ngāue'anga ko ení ko e, 'oku, na'a na taki 100 hono tuku kitu'a 'a e kau ngāue na'e tuku kitu'a koe'uhia ko e uesia ko ia e KOVITI-19. Na'u loto ke u fanongo ko e hā 'a e fiema'u 'e fiema'u ke, ko e hā 'enau ngaahi fiema'u ke fakahoko mai, ko e hā 'a e tokoni te u ala fakahoko, ko e hā 'a e halafononga ki he kaha'ú 'i hono toe fakafoki mai 'a e ngaahi fāmili ko ia 'e 100 'oku nau 'i tu'a ko e 'uhinga ko e uesia ko ia 'o e KOVITI-19.

### **Fakataha mo e Hotele Tano'a**

'I he talatalanoa ko ia pea mo e Hotele Tano'a ne u ma'u faingamālie ke u kau fakataha atu pea mo e 'Eiki Fakafofonga Nōpele ko ia Fika 1 'o Tongatapu. 'Oku mahino foki kiate au 'oku nau Fakafofonga fakalukufua foki 'a Tongatapu ni pea 'oku nau vahevahe honau ngaahi taimí ke nau kau atu ki he ngaahi fakataha'anga kehekehe mei 1 ki 10. Pea ko 'eku 'ū ngaahi fakataha'angá na'e 'ikai ke 'ai ha faingamālie ke kau ange 'a e 'Eiki Nōpelé ka na'e ma'u faingamālie 'i he'eku 'a'ahi atu ko ē ki he ongo ngāue'anga 'e 2 ko ení. Pea ko ia ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Tongatapu, *Lord* Tu'ivakanō pea pehē foki ki he 'Eiki Sea e Fale Aleá *Lord* Fakafanua 'i hono fatongia ko e Sea 'o e Fale Aleá, ke kau fakataha mo e motu'a ni 'i he ngaahi 'a'ahi ko ia 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea ...

<008>

**Taimi:** 1425-1430

**Semisi Sika:** ... 'I he fakataha ko ia pea mo e Tano'a *Hotel*. Na'e fakahoko 'a e fakatokosi'i ki he kau ngāue koe'uhí ko e nunu'a 'o e KOVITI-19 'a ia 'oku fakafuofua ko e toko 100 tupu pea kei ngāue pē 'a e toko 25. 'E hokohoko atu pē 'a e fakahoko fatongia 'a e hōtele 'i Tonga ni 'o a'u ki ha taimi kuo foki matafe 'a e faingata'a fakamāmani lahi 'o e KOVITI-19. Ko honau tefito'i fatongia 'i he lolotonga ni ko hono tokangaekina 'a kinautolu 'oku folau foki mai mei he ngaahi fonua mulí *repatriated* 'o tauhi 'i he 'aho 'e 14 pea nau toki mavahe ki honau ngaahi 'api nofo'anga. 'Oku malu pea hao 'a e hōtele 'i he nofo 'a kinautolu kuo nau folau mai foki mai mei he ngaahi fonua muli pea mo e ngāue 'oku fakahoko 'e he kau ngāue ma'a kinautolú. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakangatangata feitu'u makehe pea mo e founga ngāue 'oku ngāue'aki 'e he hōtele pea 'oku kau mo e kau ngāue laini mu'a 'a e Pule'anga ke fakahoko lelei pea mo malu 'a honau fatongia 'i he lolotonga hono tauhi 'a e kakai 'oku folau foki mai pea mei mulí.

### **Ngaahi pole fehanganagai mo e Hotele Tano'a**

Ko e ngaahi pole 'oku fehanganagai pea mo e hōtele ko eni. Ko e ngaahi pole faka'ekonōmika 'o e KOVITI-19 'oku fakafuofua 'a e mole 'i he pa'anga hulu 'a e kautaha ke 'i he pa'anga 'e 1.2 miliona 'i he māhina kotoa pē. Ko e taha ia 'a e ngaahi 'a e ngaahi talatalanoa na'e fakahoko 'i he 'a'ahi ko ia pea mo e ni'ihi ko eni 'i he hōtele.

### **Ola fakataha mo e Kautaha *Real Tonga***

Ko e ngāue'anga hono ua ko e Kautaha *Real Tonga*. Ne ma'u ha faingamālie ke talatalanoa

pea mo e kautaha ko eni pea 'oku meimei ko e uesia tatau 'a e mahino ko ia 'a e uesia lahi ko ia 'a e KOVITI-19 'i he tu'unga ko ia 'o e mānava mo'ui 'o e ongo kautaha ko eni. Na'e fakatokosi'i 'a e kau ngāue 'e toko 100 tupu koe'uhí ko e ngaahi nunu'a 'o e KOVITI-19.

Ko e ngaahi fokotu'u ki he kaha'u ke ngāue fakataha 'a e Pule'anga pea mo e kautaha *Real Tonga* 'i he founa ko e ongo kautaha pē 'e taha ko e *joint partnership* ke fakalele 'a e kautaha pē 'e taha. 'A ia ko e hoko atu 'oku fiefia 'a e Kautaha *Real Tonga* ke ngāue'aki 'a e kautaha 'a e Pule'anga Lulutai 'a e ngaahi koloa *assets* 'a e kautaha 'i ha'anau hoa ngāue ko e fakahounga foki 'o e fakahoko fatongia 'a e Kautaha *Real Tonga* 'i he ta'u 'e 7 kuo hilí pea mo e palani ke hoko atu 'a e kautaha ki he kaha'u.

## **Tokanga ki he hao mo e lau e fefolau'aki vakapuna**

Ko e faka'osi ke fakatokanga'i he Pule'anga 'a e lelei ange ke fakahoko 'e he Kautaha *Real Tonga* 'a e *service* ko eni koe'uhí ko e ngaahi ako fakatekinikale kuo nau tōkaki ki he kau ngāue kae lava ke ola lelei 'a e langa ngāue ko 'eni. He'ikai malava ke ma'u kakato pē ke fai hono fakavavevave'i 'a e hao mo e malu 'o e ngaahi fiema'u fakamāmani lahi ki he fefolau'aki vakapuna. Tupu mei he 'ikai ha taimi fe'unga ke ako'i 'a e kau ngāue totonu ke nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'i he mala'e ni.

## **Ngaahi fiema'u ngaahi lautohi pule'anga 'o Tongatapu 2**

Ko e konga faka'osi ko ia 'o e 'a'ahi ko ia 'a e motu'a ni Sea na'e fakahoko atu ia ki he ongo, ki he ngaahi *GPS school* 'a ia ko e konga faka'osi ia 'o e lipooti ko e *GPS*. Ko e 'Apiako Lautohi Pule'anga 'e 3 'oku 'i he vāhenga 'o e motu'a ni 'a ia ko e *GPS* Havelu ki Havelu mo Tofoa. Ko e *GPS* Fanga 'o Pilolevu ki Fanga pea mo e konga lahi 'o Havelu pea mo e *GPS* Nuku'alofa ki Kolofo'ou. Ne nau taki tāuhi pē 'a 'enau ngaahi fiema'u pea ki he Lautohi Pule'anga Nuku'alofa na'e 'i ai 'enau kole ke langa ha falemālōlō hūfanga he fakatapú ma'a e fānau kuo motu'a pea 'ikai ke toe fu'u malava 'e he tu'unga ko ia 'oku 'i ai e fale ko ē he lolotonga ni ke fakahoko hono fatongia ma'a e fānau e fonua. Ki he Lautohi Pule'anga ko ia 'o Fanga na'e 'i ai 'a e kole ke fakalelei'i 'a e ngaahi lokiako 'e ni'ihi kamata ke tutulu pea 'i ai mo e ngaahi 'esia'i luva 'e ni'ihi kuo uesia. 'I he Lautohi Pule'anga ko ia 'o Havelu na'e 'i ai e kole ke langa ha lokiako fo'ou 'e 2 pē 3 ma'a e ...

<009>

**Taimi:** 1430-1435

**Semisi Sika:** ... lautohi Pule'angá koe'uhí ko e tokolahi 'a e fānau pea mo e teuaki ko ia 'o e *form 1*, mo e *form 2* ki he kaha'u. 'I ai pea mo e kole heni 'a e *GPS* Havelu ko e fakamanatu mai pē ki he Pule'angá pea 'oku fakahoko atu pē 'i he lipooti ke hiki 'a e feitu'u 'oku tauhi ai 'a e fanga kulī fakatotolo kae 'atā ke langa ai 'a e 'Apiako Lautohi Pule'anga 'o Havelu.

Ko e kole foki ko eni Sea na'e 'osi mahino pē 'a e fokotu'utu'u ko eni ki hono tokonia 'o e 'apiako Havelu, ko e, pea na'e 'osi loto pē ki ai e Pule'anga fakamuimui pea 'oku ou 'ilo pē 'oku kei laumālie lelei pē ki ai mo e Hou'eiki Kapineti ko ia 'o e taimi ni. Ko e kole pē na'a lava ke ki'i fakavave'i ange hono hiki ko ia 'o e ni'ihi ko ia 'oku nau fakahoko fatongia 'i hono tauhi 'o e kulī fakatotolo ko ia 'a e potungāue kae lava ke fai mo mau langa 'a e loki ako 'e 2 pē 3 ko ia 'oku fiema'u mai 'e he puleako ko eni mo e kau ngāue 'o e Lautohi Pule'anga 'o Havelu. Ne u 'osi fakahoko pē ki he 'Eiki Minisitā Ako kimu'a atu pē pea 'oku ou, pea mo'ungaloa 'i he motu'a ni ke toe muimui'i ka 'oku ou tui pē mahalo 'osi mea'i pē 'e he 'Eiki

Minisitā Ako, ko e, ko ‘eku fakahoko atu pē ‘e Hou’eiki Pule’anga ‘oku ‘osi ma’u ‘a e silini ia ke langa ‘aki ‘a e faleako ‘e 2 pē 3 ko eni, ko e kole pē na’a lava ke fai mo tau faka’ata’atā ange ‘a e ki’i kongā ko ia ‘oku kole ko eni ke langa ai e fale, kae fai mou langa atu he taimi ni.

Pea ko e kole ko ia ko ē ‘a e GPS Nuku’alofa ‘oku mahino foki ‘oku lolotonga lele ‘a e langa ko eni ko ē ko ē hono fakalelei’i e ngaahi faleako ko ē na’e uesia he afā, ‘oku lolotonga lele he taimi ni ki GPS Nuku’alofa. Pea ‘oku ou faka’amu ange kapau ‘e lava ke toe ke kau atu pea mo hono langa ko ia ‘o e bathroom ko ia ‘o e fānau ako, te u lava pē ‘o tokoni atu ki he me’a pē ko ē te u lava ‘o tokoni atu ki ha *partnership* pea mo e Pule’anga, pē ko ha fa’ahinga founa ke lava ke lava ai leva mo e bathroom ko eni ‘o langa ‘i he lolotonga ni lolotonga lele ‘a e langa ko ia ki he faleako koe’uhí ke nau ‘osi fakataha, pea mahalo ko e lava ia ‘a e lipooti ko ia ‘o e miniti mo e ngaahi me’a na’e tohi ‘e he kau ngāue ko eni e Fale na’e lele atu mo e motu’a ni ‘o tuku mai ki he lipooti ko eni, pea kapau ‘oku toe ‘i ai mo ha ngaahi me’a kehe ‘e fiema’u ke fakama’ala’ala pea toki fakahoko mai, pea ‘oku ou fokotu’u atu Sea, mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō Fakafongā. Tuku atu ki he Hou’eiki pē ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku to e ‘i ai ha me’a te ne fehu’i pē fie fakamaama. Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Ako pea hoko mai ai e Minisitā Fakalotofonua, pea toki ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

## **Tali Pule’anga ki he fiema’u he tafa’aki e ako ‘o Tongatapu 2**

**‘Eiki Minisitā Ako:** Mālō Sea, tapu mo e Feitu’una, pea u hūfanga pē ‘i he fakatapu ‘osi aofaki, fai atu pē ha ki’i lavelave ki he ngaahi tafa’aki ko eni fekau’aki mo e ako. Fakamālō atu heni ki he Fakafongā Tongatapu 2 ‘i he ngaahi fakamatala ko eni ‘oku tokoni mai ki he fakahoko fatongā ko eni ki he Potungāue Ako.

‘I he ‘Apiako Nuku’alofā ko e ‘apiako tokolahi taha foki eni ‘i Tonga ní kuo nau a’u ki he 800, ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e ‘alu ke si’isi’iange pea ‘ikai ke fe’unga ‘a e *facility* ki he tokolahi, pea ‘oku fai e sio, ‘ikai ke ngata pē hono fakalahi e *facility* kae sio pē ‘oku tonu koā ke a’u ‘a e ‘apiakó ki he tokolahi ko ia. Na’e savea fakamuimuitaha na’e fai ‘e he potungāue meimei toko 200 ki he 300 ia e fānau akó mei tu’a ia mei Nuku’alofa, ‘a ia ‘oku mahino pē ko e kakai ‘oku ōmai mei Hahake mo Hihifo ‘omai ‘enau fānau ki Nuku’alofa, ko e ngaahi me’a ia ‘oku fai e sio ki ai ‘a e potungāue.

Ka tau foki mu’a ki he tafa’aki ko eni ‘o e ngaahi tau pehē, ‘ū ngaahi toileti hūfanga ‘i he fakatapu na’e me’a ki ai ‘a e Fakafongā ke fekau’aki mo e tokolahi ko eni ‘o e fānau ako, ‘io ‘oku mo’oni ‘aupito pē, toe fiema’u pē ke toe fakalelei mo fakalahi ange, tokolahi ‘aupito e fānau ako. ‘I he *project* ko eni ‘oku lolotonga lele ko eni ‘o kapau pē ‘oku me’a atu pē Hou’eiki pea mo e kāinga ‘i Nuku’alofa ‘oku lolotonga fai hono faka’ato fo’ou e ngaahi loki ako tupu’a ko eni e ‘apiako ni ...

<005>

**Taimi:** 1435-1440

**‘Eiki Minisitā Ako:** ... ‘osi loki ako ‘e taha na’e fai pē fakavave’i ko e ‘uhinga pē he ko e loki ako ia ‘o e kalasi 6. Kalasi 6 ‘e 6 ‘a Nuku’alofa pea kuo nau lava leva eni ‘o foki mai ‘o ako ki ai teuteu ki he sivi ka ‘oku hoko mai ‘a e ngāue ki he ongo loki ako ‘e ua. Ko e faka’amu ia ‘o kapau ‘o lava ‘o lele fakataha pea mo e *WASH Project WASH* ‘e taha ko e ngaahi toileti ke lava ‘o lele fakataha na’a ‘osi. Ka ko e taumu’a na’e *prioritize* ko e me’a na’e mahu’inga’ia ai

e potungāue ke feinga'i 'a e lokiako ko eni 'a e kalasi 6 kae fai mo maau mai ki ai 'a e fānau ko e 'uhinga ko 'enau teu sivi ko ia 'i he ta'u ni.

Ki Havelu mo'oni 'aupito pē na'e 'osi fai pē 'a e ngaahi talanoa he ngaahi ta'u kuo mahili atu e fekau'aki mo e fiema'u na'a lava ke 'unu 'a e polisi kulī ki ha feitu'u ange 'e taha ko e 'uhingá ka 'i ai ha faingamālie ke 'i ai ha ki'i mala'e va'inga ki he 'api lautohi ko eni. Ko e tu'u he taimi ni ko e tu'utu'uni ko e 'unu 'aupito pē 'a e polisi kulī kimui 'aupito kae faka'atā mai 'a e konga kimu'a pea ko e kole pē Fakafofonga sai pē 'oku tau fengāue'aki pē ke lava leva pea mo e Minisitā Polisi na'a lava 'o fai e ngāue ko eni na'e fe'unga pē ia 'a e fo'i *space* pē ko e mala'e ko ē 'e 'atā mei ai ke fai ki ai 'a e ngaahi taumu'a ko eni mo e ngaahi ngāue na'a ke me'a ki ai.

Ko Fanga 'io 'oku fakatokanga'i pē 'a Fanga 'oku, ka 'oku hangē pē 'a Fanga ko e ngaahi 'apiako lahi hangē ko ē nau fai atu pē ki ai 'a e fakapōtalanoa he kuohili na'e fai e savea fakamuimui taha he Pangikē 'a Māmani peseti 'e 90 'a e ngaahi loki ako 'oku fiema'u ke fai e ngāue ki ai pea 'oku kau 'a Fanga ai pea ko e faka'amu pē ia 'e Hou'eiki Fakafofonga ke tau fengāue'aki pē mahino 'aupito pē 'a e ki'i tau ivi fakapa'anga mo tau toki sio ai pē ngaahi me'a 'e ala lava ko e 'uhinga pē ko e ngaahi fiema'u vivili ko eni 'o e tafa'aki fakaako mālō 'aupito.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'Eiki Minisitā ko ia Fakafofonga ko ē kuo me'a mai e 'Eiki Minisitā ke mou ngāue vāofi 'aupito ki he me'a 'oku fokotu'u atu ho'o lipooti ka 'oku lava lelei pē ia he Feitu'una e 'ū me'a kotoa. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Fakalotofonua.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Tapu mo e Feitu'una Sea e Komiti Kakato tapu pea mo e 'Eiki Palēmia tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea tuku mu'a ke u ki'i lavelave atu 'i he lipooti ko eni kuo 'omai 'e Tongatapu 2. Sea ko u fiefia lahi he lipooti kuo me'a mai'aki 'e he Fakafofonga pea mahino kiate au na'e fakahoko lelei 'a e ngaahi fakataha ko eni pea 'oku ou tui pē Sea ko e ngaahi me'a lelei pē foki ke tau, ke 'omi pē lipooti pea tau fai e feme'a'aki ai he 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga eni 'a e ako faka'of'o'ofa 'aupito e lipooti ko ia pea ko eni kuo tali 'e he 'Eiki Minisitā Ako.

Ka 'oku 'i ai e me'a ia 'oku ou hanga 'o fakatokanga'i 'i he lipooti ko eni 'a Tongatapu 2 'oku nofonono 'a e savea na'e fai ki he tanu hala. Ko e me'a ia na'a ku hanga 'o fakatokanga'i 'i he me'a pea 'oku fakapeseti 'o 'alu leva 'a e peseti 'o a'u ki he peseti meimei peseti 'e 80 nai pe ko e fiha 'o pehē 'oku nau loto ke mālōlō e tanu hala ia 'o talitali ke 'osi e KOVITI-19. Sea ko e langa ngāue ko ē 'a e Pule'anga ko eni pea tukuange mu'a e ngāue ke 'alu kapau ko e loto eni ia 'oku loto'aki 'e Tongatapu 2 nau talitali ai pē ā nautolu ke 'osi 'a e KOVITI-19 pea toki fakahoko 'a e ngāue 'a Tongatapu 2 kae tukuange 'a e ngaahi vāhenga ko ē ke 'alu, faka'of'o'ofa. Ko e anga ia 'enau fakahoko ngāue pea kapau 'e toki 'osi, 'osi e ta'u fo'ou pe ko e ta'u hoko pea talitali pē ki ai ka 'oku ou tui ko e loto ē ko ē 'oku fakahoko mai koe'uhí ke mālōlō pē 'a e tanu hala ia kae 'oleva ke 'osi 'a e KOVITI-19 mahu'inga koe'uhí ke fakakakato 'oku 'osi ai pē 'a e ngāue Pule'anga mo hono fokotu'utu'u ke 'ave.

**Mateni Tapueluelu:** Ki'i fakatonutonu Sea

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Ko e hā e me'a 'oku hala.

**Tokanga ke tonu fakamalanga he tokanga ki he tanu hala ke 'oua takihala'i kakai**

**Mateni Tapueluelu:** Fakatonutonu pē Sea faka'apa'apa lahi Sea ki he 'Eiki Minisitā ka ko u fie taki pē tokanga ko hono 'uhinga ko e me'a 'oku me'a mai 'oku hā 'i he peesi 23. 'Oku ou

kole pē Sea ke ‘omai kakato ko hono ‘uhinga na’ a hala ‘a e ma’u ‘a e kakai. Ko e fehu’i ‘oku pehe ni koe’uhi ko e faingata’a fakamāmani lahi ‘o e KOVITI-19 pea mo e ngaahi nunu’a ‘o e tō lalo faka’ekonōmika fakamāmani lahi. ‘Oku totonu nai ke fakahoko ‘a e polokalama tanu ...

<007>

**Taimi:** 1440-1445

**Mateni Tapueluelu** : ... hala 300 miliona 'i he taimí ni pe ko e kaha'ú. 'Oku 'ikai ko e tanu halá, ko e tanu hala 300 miliona. Ko e kole pē Sea ko hono 'uhingá 'oku lahi hono...

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io fakatonutonu.

**Mateni Tapueluelu** : 'Ikai ke 'ilo'i pe ko e fakatonutonu e me'a hala fē Sea ko e me'a 'oku tohi hake he peesi 29 ...

## **Fakahala’i mahu’inga fakapa’anga 300 miliona tanu hala hā he savea Tongatapu 2**

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Fakatonutonu atu ko ē fehu'í 'oku hala e fehu'í ko e fakatonutonu e fehu'í. Ko e saveá 'oku fatu e fehu'í 'o tataki ki he tali ko ē 'oku fiema'u ko ē he tokotaha na'a ne fatú ko ē saveá. 'Uluakí pē 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e 300 milioná na'a tau 'osi mole hotau taimí he patiseti ko e 15 miliona. Ko e hā e me'a kuo tala ai 'oku 300 miliona 'a e polokalama ko ení? Pea ko hono 2 'Eiki Sea, ko e vāhenga ko eni 'o e Fakafofongá na'e tanu ia 'i he 120 miliona ko ia na'e nō mei Siainá pea 'oku mea'i pē ia 'e he kakaí kātoa 'a kolo pea mo Fanga mo Havelu mo fē.

**Mateni Tapueluelu** : Sea fakatonutonu. Sea tapu mo e Feitu'una 'oku taki 'a e me'a ko ia 'oku 'asi ko ē 'i he patisetí, ka 'oku tohi eni 'i he palaní. Na'e hulu e palani ko ení 'i heni na'e me'a ki ai 'a e Hou'eikí, 300 miliona.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Tau talanoa pē tautolu Sea he me'a ko ē na'e tali 'e he Fale Aleá.

**Mateni Tapueluelu** : Na'e tali 'a e me'a ko ení.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Ko e palaní ia ko e fokotu'utu'u ia ki he kaha'ú mālō.

**Mateni Tapueluelu** : Ko e fokotu'utu'u ko iá Sea kuo pau ke nau lava 'o fakahoko he ko e palani ia 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Ko u tui Fakafofonga, tau fononga pē mu'a mo e ma'u 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá he ko ia 'oku ne tauhí. Ka toki 'i ai ha 'ū me'a ia 'oku lēvei ai e Feitu'una, 'oku ai pē tohi fehu'i ke 'omai ke fehu'i he Fale ni kae 'atā mu'a 'a e lipooti 'a e Fakafofonga Fika 2 ko e lipooti faka'ofa'ofa eni. Kau eni he fa'unga fo'ou ki he motu'á ni ia 'oku fai 'a e savea. Ka 'oku faka'ofa'ofa 'aupito 'a e lipooti 'a e Fakafofonga.

## **Fakama'ala'ala Tongatapu 2 he 300 miliona polokalama tanu hala makehe Pule'anga**

**Semisi Sika** : Mālō Sea. Sea ka u ki'i hoko atu pē au ia 'a e ngaahi miniti ko ia he fakatahá. Ko e fehu'i ko ení na'e 'osi fakamahino pē 'i he ngaahi fakatahá pea 'oku fakamahino pē ki he kakaí 'a e fo'i fehu'i ko ení. 'A ia na'e talateu 'aki 'a 'eni. Na'e paasi 'i he Patiseti 'a e Pule'angá ko e 500 tupu miliona. 'I loto he 500 tupu milioná 'oku 'i ai 'a e patiseti 50 miliona *plus* ko e patiseti ia 'a e *MOI*. 'I loto 'i he patiseti 'a e *MOI* 'oku 'i ai 'a e 15 miliona ko e Vouti *Road Maintenance* tanu hala. Na'e paasi pea 'oku tau loto kotoa ke fai e tanu hala. 'A ia 'oku 'ikai ke fai ha lau ia ki he 15 miliona ko ē 'oku 'i he vouti 'a e *MOI* lolotongá. Lele pē 'a e tanu hala polokalama tanu hala, mo e fokotu'utu'u ia 'a e Pule'angá 'oku kei lele pē. Ko e fo'i fehu'i ko ení na'e fakamahino 'aupito ko e fo'i *special project* 300 miliona ko ia na'e fakamatala'i ko ē ko e visionē 'o e Pule'anga 'o e 'aho ni, ko ia ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e fehu'í. 'E kei lele pē e tanu hala 15 miliona 'a ē na'e 5 pē taimi ko ē kuo liunga kuo hiki eni ia 'o 15 'a ia 'e toe lahi ange e tanu hala 'e tanu he taimi ni.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Fakatonutonu 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Fakafofonga ko e fakatonutonu eni.

**Semisi Sika** : 'Ikai, 'ikai ke 'i ai ha fakatonutonu heni he ko e lipooti eni ia 'a'aku 'oku 'ikai ha me'a ia 'e hala ai. Ko 'ene me'a 'ana 'oku fiema'u ke me'a mai 'aki ko 'ene faka'uhinga pē ia 'a'ana mo 'ene ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Kau eni he fa'ahinga fehu'i 'oku ui 'e au ko e fehu'i fakapulou ...

**Sea Komiti Kakato** : Fakafofonga tuku ke ki'i me'a mai e Fakafofonga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Me'a eni ia 'oku ui ko e fakapulou'i e kakaí.

**Semisi Sika** : Pea 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu. 'Ikai ke u tali ia 'e au 'ene, ke tokoní.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua** : Sea, kuo hā e tu'utu'uni hotau Fale ni ka 'oku ai ha fakatonutonu pea kātaki 'o me'a ki lalo.

**Sea Komiti Kakato** : Sai ko u kole atu Hou'eiki mou me'a ki lalo.

**'Eiki Palēmia**: Sea fakatonutonu.

**Sea Komiti Kakato**: Ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke u ma'u au pē ko hai 'oku tonu ke me'á. Sai, mou fakamokomoko homou lotó he ko e 'uhingá 'oku ou lave'i kuo mou ongo'i faingatā'ia, hifo e 'aho pea 'oku mou hela'ia pea 'oku ou 'ilo'i 'oku vave 'aupito ho'omou tengetange mo e tuputāmaki. Me'a mai 'Eiki Palēmia pea 'oku ou kole atu ko u loto ke tau mavahe ā mei he fo'i *issue* ko eni. Ko e ki'i, ko e savea pē ia, 'ikai ko ha me'a eni ia na'e paasi 'i Fale Aleá ni. Ko e savea pē eni ia 'a e Fakafofongá.

**'Eiki Palēmia** : Fakatonutonu Sea.

**Semisi Sika** : Ko e fakahoko mai pē eni ia 'a e loto 'o e kakaí ...

**'Eiki Palēmia** : Tapu mo e Feitu'una. Kātaki 'o tangutu ki lalo ko e ...

**Semisi Sika** : 'Oku 'ikai ke tu'utu'uni mai e ...

**Sea Komiti Kakato**: Sai me'a mai e ...

**Semisi Sika**: 'E 'ikai ke talamai 'e ia ke u me'a ki lalo he ko e taimi eni ia 'o'oku. Lalo koe.

**'Eiki Palēmia** : Ko 'eku fakatonutonu.

**Semisi Sika** : Ko e fo'i 300 miliona tanu hala fakavalevale ko eni 'oku tafe 'alu ki he ngaahi matafale, 'alu ki he ngaahi 'ā puaka hūfanga he fakatapú, ko e me'a ia ko ē 'oku 'uhinga ki ai e fehu'i ko ení ...

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua**: Sea.

**Semisi Sika**: Ke ta'ofi hoko atu pē 'a e tanu hala 15 miliona.

**Sea Komiti Kakato** : Fakafofonga me'a ki lalo. Me'a mai 'Eiki Palēmiá. Mou fakamokomoko pē. 'Osi pē eni kuo toe 'oatu ke ke me'a Fakafofonga. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

### **Tokanga ke 'oua 'e lohiaki'i e kakai fekau'aki mo e 300 miliona tanu hala**

**'Eiki Palēmia** : Tapu mo e Feitu'una Sea, pea tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Fale ni, Komiti Kakato. 'E faifai pea tau tanu'aki pē 'etautolu 'etau patiseti ko ē ta'u ni 'a e fo'i 300 miliona ko ē. Ta 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ko e fo'i tanu hala 'ata'atā pē ia. Ko e patiseti ko ē ta'ú ni 'oku 400 tupu miliona.

**Semisi Sika** : Ko e 'uhinga ia 'oku fifili ai 'a e kakaí pē ko e hu'u ...

<008>

**Taimi**: 1445-1450

**Semisi Sika**: ... mei fē 300 miliona ko eni lolotonga ko e ivi ngāue 'a e Pule'anga, 500 miliona pē.

**'Eiki Palēmia**: Sea ki'i taimi hifo ... taimi hifo

**Sea Komiti Kakato**: Sai Fakafofonga tuku ke fakamaama mai e 'Eiki Palēmia, pea tamate'i mai ho'o maama 'Eiki Minisitā Fakalotofonua, lava 'a e 'Eiki Palēmia pea ke fehu'i leva koe ke mo fononga lelei pē 'oua 'e ...

**'Eiki Palēmia**: Sea ko e patiseti ka ko e patiseti 'a e potungāue 'oku 'ikai ke a'u ia ki he 300 miliona 'oku 'ikai ke 'ilo pē ko 'ene hanga lohiaki'i pehe'i e kakai ko e hā hono 'uhinga? He 'ai e fu'u fo'i fehu'i na' a ne fa'u pē pea 'alu pē mo ia 'o 'eke'eke holo he kakai pea ne 'ikai ke ne hanga 'omai e tali 'a e kakai ke tau sio ai pē na'e fakamo'oni mai ai ha taha ...

**Semisi Sika**: Ko e tali eni e kakaí 'oku 'asi he ola e līpooti.

**'Eiki Palēmia:** Pea ne ha'u leva ia 'o 'omai, 'omai e fo'i fika maumautaimi ko ia ...

**Semisi Sika:** Pea na'e 'i ai pea mo e ongo fefine 'Eiki Sea ko e ongo tokoni fakasikalaipe 'a e Falé na'a na muimui pē mo kinaua 'i he ngaahi savea ko eni.

**Sea Komiti Kakato:** 'E Fakafofonga, kiate au 'oku ou falala ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmia he ko e savea eni ia.

**'Eiki Palēmia:** Ko e savea.

**Sea Komiti Kakato:** Pea 'oku 'ikai ke totonu ke kau e kau ngāue 'a e Fale Alea 'i ha savea 'i ha me'a 'a ha Fakafofonga. Ko 'enau ōmai pē nautolu 'o hiki miniti 'i he fakataha ka 'oku 'ikai ko e savea.

**'Eiki Palēmia:** Ko ia.

**Sea Komiti Kakato:** Me'a mai 'Eiki Palēmia 'osi pea ke toki me'a mai Fakafofonga.

**'Eiki Palēmia:** Pea ko e, 'oku lahi e 'ū me'a ia he ki'i savea ko eni ke ha'u ia 'o 'omai ke mole ai hotau taimi he'ene ki'i fakakaukau pē ia 'a'ana.

**Sea Komiti Kakato:** Palēmia 'oku ou lave'i pē 'oku 'i ai pē 'aonga 'a e savea 'a e Fakafofongá hono vāhengá ka ke me'a mai pē he me'a na'a mo feme'a'aki ai mālō.

## **Fokotu'u 'omai tali kakai he savea ke fakapapau'i & falala'anga savea Tongatapu 2**

**'Eiki Palēmia:** Ko 'eku fakatonutonu ia ki he lipooti, 'omai 'a e tali 'a e kakaí fo'i fehu'i kotoa pē na'e 'ave ki ai, 'omai 'o kau mai he lipooti he ko e anga ia 'a e me'a ke lava ke tau hanga 'o fakapapau'i 'ene falala'angá. Ko e me'a ko ia 'i hono hikihiki pehe'i mai pē talamai ko e tokotaha 1131 'oku, na'e fehu'i, 'a ia 'oku fe'unga pē ia mo e peseti 'e 2.5 'o e toko fā mano tupu ko ē 'oku fa'a Fili Fale Alea 'i Tonga ni. 'Uluaki ia he fo'i kongá ko ia. 'Oku fu'u si'isi'i e ki'i ...

**Semisi Sika:** Sea ko e lipooti pe eni ia 'a Tongatapu 2 mo e talatalanoa mo e kakai 'o Tongatapu 2.

**'Eiki Palēmia:** Ko eni 'oku ou fononga atu ki he ...

**Semisi Sika:** ... laumālie lelei pē ke mahino.

**'Eiki Palēmia:** Na'e te'eki ai ke u pehē atu au ia ko e, kei nofo pē eni 'i Tongatapu 2.

**Semisi Sika:** Ko ia ko e ola eni 'o e talatalanoa 'a e Fakafofonga mo e kakai 'o Tongatapu 2.

**'Eiki Palēmia:** He ko u toe pehē atu au ko Tongatapu 3 eni ...

**Semisi Sika:** Ko e hā ke ofo koe he'eku talanoa ki he 1000. ...

**'Eiki Palēmia:** Ki'i me'a hifo ki lalo.



**Semisi Sika:** ... ko e fatongia 'i he kakai 'o e vāhenga, 'oku te 'alu kita ia 'o savea ha toko 7 pea ke ha'u talamai ko e fakafongia eni le'o kakai...

**'Eiki Palēmia:** 'Oku ki'i oma ho'o fakamatalá.

**Semisi Sika:** Ko e lau eni 'a e toko 1000 tupu 'o Tongatapu 2.

**Sea Komiti Kakato:** Tali si'i ke 'osi e me'a 'a e Palēmia, ki'i fakama'uma'u pē 'oua 'e ...

**'Eiki Palēmia:** Ko u kole pē ki he Fakafongia ke ki'i me'a hifo ki lalo ki'i vave ho'o fakamatala 'oku 'ikai ke lava ke tau hanga 'o makupusi. Pea ko 'ene peseti ia 'e 2.5 'a ia ko Tongatapu 2 ia. 'Oku ki'i valevale ki'i peseti ia ko ia. Kae lahi e 'ū me'a ia ke fehu'i 'i he anga e falala'anga ko ia 'o e lipooti ko ia 'a ia 'oku totonu ke tau fakakaukau'i ke toe 'omai e 'ū me'a ko ia ka tau toki tali e lipooti ko eni. Ko e hā e tatau e foomu na'e fai 'aki 'a e savea ko eni pē na'e fakamo'oni ki ai ha taha pē 'ikai, 'ū ngaahi me'a kotoa ko ia ko u tui kuo 'osi mea'i pē ia 'e he Fakafongia.

### **Tui kapau tui Tongatapu 2 ke liliu founa fili Fale Alea pea fa'u mai ha Lao ki ai**

Pea kapau, pea ko e fo'i founa leva 'e taha kapau ko e me'a eni 'oku ne fakakaukau ke liliu ki ai e founa fili ko ē 'a e Pule'anga pea tukuhifo 'a e tanu hala he ko e, na'e kau kotoa pē foki ki ai 'i he'ene savea. Ko e me'a mahu'inga ia ke ne hanga fokotu'u mai e lao ke tau liliu ki ai. Fa'u mai e lao ke tau liliu ki ai koe'uhí te tau tu'o fiha eni e ta'u kotoa hono toutou 'ai ke tau fili fakalukufua. Ka 'oku hangē ko e me'a ko ia na'e 'osi me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Lao 'oku 'i ai hono ngaahi 'uhinga lelei ia 'o'ona 'etau tu'u ko ē 'i he taimi ni ke tau o 'o felongoaki mo hotau ngaahi vāhenga fili. Pea kapau 'oku te loto mālohi pē kita fa'u mai e lao ke tau vakai ki ai pea tau toki tipeiti ai. Ko ia pē Sea mālo.

**Sea Komiti Kakato:** Mālo.

### **Fokotu'u kapau loto Tongatapu 2 ke 'oua fai tanu hala pea 'oua tanu hala ia e vāhenga**

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea ko e faka'osi atu mu'a 'eku taimi Sea. Mālo mu'a Sea 'a e taki lelei 'a e fakataha ni pea 'ikai ko ia pē Sea ka ko u faka'amu pē ke tau 'ulungaanga lelei ko e Fale 'Eiki eni. Ka 'oku lea, ka 'oku 'i ai ha taha 'e me'a tau faka'apa'apa'i tatali ke tau toki, Sea 'oku 'i he Feitu'una ia ke ke toki me'a hono ...

<009>

**Taimi:** 1450-1455

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** ... ko hono tukutukumālie mai hotau Fale ni. Sea ko e 'uhinga ko ē 'o e fakahoha'a 'a e motu'a ni na'e 'asi hake ko e peseti 'e 81, loto ia ko ē 'a Tongatapu 2. Pea ko 'eku hanga ko ē 'o 'ilo'i Sea koe'uhí ko e fakahā foki ko e 300 miliona, 'oku ou pehē tukuange e me'a ko ia he ko e me'a ia 'a e Pule'anga, kapau te tau fakapēseti e 'i he Fale ni 'i he taimi ko ē 'oku talanoa'i ai e halapule'anga mahalo 'oku lahi ange e peseti ko ia 'i Fale ni, hā e me'a 'oku tau kei nofo ai hotau taimi ko e ngāue eni 'oku 'alu. Ko ia Sea 'oku ou faka'amu ke fakatalatala mu'a mei he lotó 'a e fo'i fakakaukau ko ia ko e tanu hala kae tukuange ngāue ke 'alu. Kapau ko e pēseti 'e 81 ko eni 'oku loto ki ai 'a

Tongatapu 2 ke ‘oua te nau tanu honau hala, ki’i mālōlō nautolu kae ‘oleva ke ‘osi ē KOVITI-19 ...

**Mateni Tapueluelu:** Fakatonutonu Sea.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Kae tukuange e tanu hala ‘a e Pule’anga ke ‘alu, pea ‘oku ‘osi ‘i ai pē pea mo e pa’anga ...

**Mateni Tapueluelu:** Sea, fakatonutonu e Minisitā ko eni ‘oku taki hala ‘ene malangá ‘Eiki Sea.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea ‘i ai pē mo e pa’anga ke faka ...

**Sea Komiti Kakato:** ‘Eiki Minisitā ko e fakatonutonu ē.

## **Fakama’ala’ala ko e founga/natula tanu hala Pule’anga tokanga ki ai Tongatapu 2**

**Mateni Tapueluelu:** Sea ko e kole pē ki he Hou’eiki Pule’angá ke nau laumālie lelei he ‘oku nau hanga teke’i kimautolu ke mau fili fo’i fili pē ‘e ua, ko e ‘io pē ko e ‘ikai ki he’enua founga tanu hala. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘asi mai ‘i he fehu’í ko e natula mo e founga ‘oku fai’aki ko ia ia ‘oku kalokalo ki ai e kakai. Talu pē tanu hala ia talu mei mu’a ‘atu pē ki’i pa’anga ‘e 10 miliona, 20 miliona, ko e 30 miliona ko eni ‘oku ‘asi he peesi 30 mo e 31 e palani ‘a e *MOI*, ‘oku ‘asi he’enua palani, peesi 30 mo e 31, 300 miliona.

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē Sea kātaki.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io, fakatonutonu ē Fakaafongga.

**Mateni Tapueluelu:** ‘Ai mai ke tonu.

## **Tokanga ‘oku takihala’i he 300 miliona tanu hala e savea ne fai**

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Mālō Sea, tapu ki he Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Komiti Kakato. Ko e me’a ko ē na’e kalokalo ki ai e kakai Sea ko e 300 miliona, ‘a ia ko e ‘i ai ‘etau patiseti 500 miliona pea ko e fehu’í leva ‘oku pehē, koe’uhí ko e faingata’a fakamāmani lahi e KOVITI-19, mo hono ngaahi nunu’a, tō lalo faka’ikonōmika fakamāmani, ‘oku totonu nai ke fakahoko ‘a e polokalama tanu hala 300 miliona. Ko e patiseti he ta’u ni ko e 15 Sea, 15 miliona, ko e 300 miliona ko e palani ia ‘o e tanu hala ki he’etau fononga atu ki he kaha’u. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘oatu pehe’i ai ‘a e fo’i fehu’í ‘ikai ke toe ‘i ai ha *option* ia e kakai ko e ‘ikai, ‘oku ou ‘ohovale au he’eku sio hifo ki he kau ‘io ko ení, ki he kau, ko e fakakaukau mai ko e patiseti 500 miliona fo’i 300 ia ai ko e tanu hala, me’a fakavalevale mo’oni, ka ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia Sea, ‘oku *misrepresent* ‘aupito ‘e he fo’i fehu’í ia ...

**Semisi Sika:** Sea ka u toe fakatonutonu’i mu’a e fehu’i he ‘oku mahino pē ia. ..

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Ka iate au ia na’e totonu ke fakapotopoto hono ‘ohake e fehu’í mālō Sea.

**Semisi Sika:** Na’e ‘osi fakamahino pē ‘a e 15 miliona ia...

**Sea Komiti Kakato:** Mo'oni 'aupito 'Eiki Minisitā ho'o fakamaama ho'o fakatonutonu, mo'oni 'aupito ko e *long plan term* eni ia 'a e vīsone 'a e 'Eiki Palēmia, na'e kehe pē hono pa'anga na'e paasi 'i he Fale ni ia. Mālō.

**Semisi Sika:** Ko ia na'e 'osi mahino mai pē ia kehe pē 15 miliona he patiseti lolotonga ko eni mei Siulai ki Sune ta'u kaha'u, ko e 300 miliona ko eni koe'uhi ia he 'oku 'osi 'asi mai kuo kamata ke fai e ngāue, 'oku 'i ai e *contractor* 'e 3 'i he *quarry* ...

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Pea ko 'eku 'uhingá ia Sea na'e totonu ke fetongi 'e he 15 miliona 'a e 300 miliona.

**Semisi Sika:** 'Oku 'i ai mo e ngaahi fihi ko e 'uhinga ko ene 'asi mai, 'osi mea'i pē 'e he kakai, 'osi mahino pē ki Tongatapu 2 ia 'enau tali ko e tali pē ena ia 'osi mahino pē ia ...

**Sea Komiti Kakato:** 'E Fakafofonga ke ki'i me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā. Me'a mai 'Eiki Minisitā ke mahino ange ko e hā e me'a na'a ke me'a ai.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Ko ia ko 'eku 'uhingá ia Sea, ko e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku lele ia toki 'osi ki Sune he ta'u fo'ou, kapau na'e pehē atu 15 miliona 'oku ou tui 'e kehe 'aupito e 'ū pēseti ia ko eni.

**Semisi Sika:** He'ikai ke 'eke atu e 15 miliona he na'a mau 'osi poupu pē mautolu ki ai, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne fakafehu'ia e 15 miliona, tau loto kotoa ke tanu e hala. Ko e 300 miliona *project* ko ē kuo 'osi 'asi mai kuo kamata e ngāue, ko e *contractor* ena 'e 3 kuo 'osi teuteu'i, 'oku fai holo e ngāue ki hono fakapapau'i ke fai mo tufa e ngāue ke fakahoko 'a e 300 miliona ko eni, 'a ia ko e 'uhinga ia 'oku teteki ai e kakai, 'osi kamata e ngāue ia ki ai, ko e hā e *time frame* e 300 miliona 'oku 'ikai ke tau 'ilo tautolu ki ai, ka 'oku 'osi kamata pea 'oku teteki e kakai ko e 300 ko eni mei fē.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea ko u ki'i fakatonutonu atu pē au Sea, ko e teteki ko e 300 mei he 500, kapau na'a ko e 15 mei he 500 he'ikai teteki ha taha ia 'e fakapotopoto pē ia, mālō.

**Semisi Sika:** Ko e anga ia 'ene, he'ikai tali 'eku fakatonutonú ko e anga ia 'ene ma'u pea 'oku tau'atāina pē ia ki he'ene mahino.

**Sea Komiti Kakato:** Mo'oni 'aupito e 'Eiki Minisitā.

**Semisi Sika:** Ko e anga ko ē 'eku fehu'i 'oku kehe pē 'emau fie ... mo 'emau hā ...

**Sea Komiti Kakato:** Mahino ia 'e Fakafofonga

**Semisi Sika:** Mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Kae hoko atu ā ki ha me'a 'e taha.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Ko 'etau movete ni ko ho'o ngāue. Me'a mai Minisitā Fakalotofonua.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** 'Oku 'ikai ke 'osi 'eku taimí ko hono 'uhingá ko e ...

**Sea Komiti Kakato:** ‘Ikai ke ta u mei longoa’ a ko ho’o fo’i *inter*-fahi hūfanga ‘i he fakatapu, me’a mai ke ‘osi.

### **Tokanga ki he ‘ulungaanga taau he Fale Alea**

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea ko e, ‘oku ou kole atu Sea, tau ‘ai mu’a e molumalu e Fale ni kole ha faingamālie meiate koe ‘a eni ko eni ‘oku ou fa’a ngāue’aki, ‘oku ou kole faingamālie ke u ki’i tu’u hake ai ‘o fakahoko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai, ka ‘oku ‘ikai ko e tu’u pē ‘alu ‘ete me’a ‘oku te fakamatala pea te tangutu, tu’u ‘i he taimi e lea, ‘ulungaanga ta’efaka’apa’apa ‘aupito he Fale ni, ‘ikai ko ha ‘ulungaanga faka-Tonga ia, ko e tukufakaholo ...

<005>

**Taimi:** 1455-1500

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** ... tukufakaholo ē na’a tau talanoa ki ai.

### **Fokotu’u ta’ofi tanu hala Tongatapu 2**

Sea ka u hoko atu ko e me’a ko ē ‘oku ou hoha’a ki ai Sea ko e tuku ā mu’a e tanu hala he’ikai toe tuku e tanu hala ‘e ‘alu atu e tanu hala. Ta’ofi ‘a Tongatapu 2 ‘oua tanu nautolu. Tanu ‘a Niua ke ‘osi tanu ‘a Niua ke ‘osi tanu pea mo homau hala takai ‘a Niua ko hono ‘uhinga he ‘oku kau ia he’emau fokotu’u mai Sea ka ko e ‘uhinga ko ē me’a ‘oku ou kole ...

**Semisi Sika:** Sea ko ‘eku kole fakama’ala’ala ki he Fakafofonga.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** ‘Oku ‘i ai mo e me’a heni Sea ke ..

**Semisi Sika:** Ke ta’ofi ‘e Tongatapu 2 ia ‘a e hala pea ‘ikai ke toe lava ha taha ia mei Hahake mo Hihifo ‘o fou mai ‘o a’u ‘i Nuku’alofa te mau ta’ofi ‘emautolu e hala heni?

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea ko e me’a ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai

**Semisi Sika:** Ki’i fakamahino mai ko e hā ‘ene ‘uhinga ke ‘oua toe tanu ‘a Tongatapu 2, ‘oua ‘e toe fai ha lele ia?

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Ko ‘eku ‘uhingá Sea fa’ahinga ‘ulungaanga ‘oku fai he Fale ni ‘oku ‘ikai ko ha ‘ulungaanga lelei.

**Sea Komiti Kakato:** Fakafofonga, Minisitā ko e ‘uhinga ‘a e ‘Eiki Minisitā ...

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Kole atu ha ngofua ...

**Sea Komiti Kakato:** Ke ta’ofi ‘a e tanu hala ‘oku ‘ikai ko e ta’ofi ‘a e halapule’anga ko e me’a ia ‘a e Minisitā ...

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Me’a ia ‘a e Pule’anga pea mo e fonua, Pule’anga ‘o Tupou mo Hou’eiki

**Sea Komiti Kakato:** Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi..

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Faka'osi mai koe Minisitā.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Tukuange mu'a ke u fakakakato atu 'eku taimi.

**Sea Komiti Kakato:** Ko ia.

### **Poupou kakato Niua 17 ki he polokalama tanu hala**

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Ko e tanu hala Sea 'oku mau poupou kakato 'a Niua ki ai mālō pē eni 'oku 'omi. 'Oku 'i ai pē mo e me'a 'e taha na'a ku hanga 'o ...

### **Poupou kakato mo Tongatapu 2 ki he tanu hala Pule'anga**

**Semisi Sika:** Poupou atu poupou atu pē mo Tongatapu 2 ki ai Sea.

### **Tui ne 'ikai fai'aki e laumālie lelei e savea ne fakahoko Tongatapu 2**

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Mālō mālō 'aupito Tongatapu 2 sio ta ko ē 'oku 'osi pē ia pea tau poupou kātoa ke tanu hala kātoa 'a Tonga ko e me'a ia 'oku pehē. Ko e savea ko eni kiate au 'oku 'ikai ko ha laumālie lelei ia na'e fai'aki e savea. Ko e lea eni 'a'aku 'i he'eku 'ilo 'oku 'ikai foki ke u toe afe 'a e motu'a ko eni he lea. Fai ai pea mo e fakakaukau ke fai e fili fakalukufua fili 'a e Palēmia. Ko e hā 'oku savea'i pehē'i holo ai 'a e ngaahi me'a ko ia. Fa'u ha me'a 'o fokotu'u mai ki heni ke fai ai e alea ko ia ko e lao ia pea 'ave leva ke tau alea'i ...

**Mateni Tapueluelu:** Sea ka u ki'i tali mu'a ki he 'Eiki Minisitā kapau 'oku ne laumālie lelei.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō me'a mai Fakafofonga.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Mālō.

**Mateni Tapueluelu:** Ko e 'uhinga 'a e ngaahi savea Sea he ko e ngaahi lipooti Fale Alea ko ē kimu'a na'e 'osi 'asi pē ia ai na'e fakahoko pē ia 'e he kakai kiate kimautolu kamata fuoloa mai pē mei he 2015 ha'u mahalo kimu'a pē ia ai ko e 'uhinga ia ko ē savea ke tau sio ange ko e hā e loto e kakai Sea mālō.

**'Eiki Palēmia:** Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu e Fakafofonga Fika 4 kapau kuo 'osi toutou ha'u he kuohili. Fa'u mai e lao 'o 'omai kae toe o atu pē 'o savea 'e hangē pē ena ia ko ho'omou vīvīsone ko ē 'oku fai he taimi ni hā fua e vīsone. Vīsone, vīsone fai ha me'a mo e fakahela.

**Mateni Tapueluelu:** 'Eiki Sea mou me'a ange Hou'eiki ki he faifekau natula e faifekau ke toutou lipooti atu 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** 'Oua Fakafofonga 'oua 'e tausino.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Mālō Sea.

**Mateni Tapueluelu:** Ka u fakahoko atu pē Sea ko e kupu 51 ‘o e Konisitūtone ko e mafai ‘oku ‘i he Pule’anga ko e lipooti ko ē ‘oku mau ‘oatu ko hono ‘uhinga ko ‘enau tataki. ‘Oku ‘i ai ha foha ‘e kole ha mā ki he’ene tamai pea ko e tali ia ke pehē ke toe ‘alu ia ‘o kuki.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

**Mateni Tapueluelu:** ‘Oku totonu ke tokoni mai he ko e ‘uhinga ia e lipooti mai he kakai honau le’o ‘oku pehē ko e hā ‘a e me’a mai ‘a e kakai ‘o e fonua ki he tali ‘a e Palēmia.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ‘a e Fakafofonga.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō Fakafofonga fakatonutonu ē ‘oku ki’i lahilahi tama ho’omou nofo he fo’i ‘isiū ko eni ‘o liliu Pule’anga mo e me’a ka ‘oku ‘ikai ke kau ia he ‘uhinga e lipooti ko eni he ki’i savea ‘a e Fakafofonga mou me’a mai pē ke vave he ‘oku ‘osi mahino e lipooti ia ko eni me’a mai ‘Eiki Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō Sea tapu mo e Sea pea mo e Fale. Sea. Ko ‘eku fakatonutonu ‘a e fo’i pehē ko ē Sea ko e ‘omai e lipooti ko eni ke tataki’aki e Pule’anga ‘ikai fakamolemole atu ‘oku mea’i pē he Pule’anga ia hono fatongia.

**Mateni Tapueluelu:** Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā ‘oku hala ‘ene me’a Sea.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko ‘enau ōmai pē ‘anautolu ‘o kole.

**Mateni Tapueluelu:** Na’e ‘ikai ke u fakahoko atu ‘e au ko e ‘omai ke tataki’aki.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko e nounou ia.

**Mateni Tapueluelu:** Ko e fakahoko atu ko e ‘omai ko ‘enau tataki ko e ‘uhingá ‘omai ko nautolu ‘oku tuku ki he Pule’anga ko ‘enau tataki ko e ‘uhinga ia Sea.

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** Sea fakamolemole pē ki he Feitu’una ka u kau pē mu’a ‘uhingá pea fakamolemole Fakafofonga ka ko e ‘Eiki Minisitā ia ‘o e MIA. Ko au ko e hau foki au he fa’ahinga ta’eta’ehuni hūfanga he fakatapu he Fale ni, ka ‘oku ‘alu pē taimi ia ‘oku mafuli e me’a ni ia kuo ‘alu ia ki he faha’i ko ē me’a ta’eta’ehuni me’a ko e ta’eoli hūfanga he fakatapu hono fai mei he faha’i ko ē. Ta’u kuo ‘osi na’a mou Pule’anga ai hā e me’a na’e ‘ikai ke mou fai e me’a ko ia he ta’u na’a mou Pule’anga ai kae toki hū mai pē Palēmia ko eni pea tahataha si’ete lave he Minisitā kuo mou ‘omi e ‘ū fokotu’u ta’eoli.

**Mateni Tapueluelu:** Fakatonutonu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Io fakatonutonu e.

## **Taukave’i ‘osi ‘asi he ngaahi lipooti kimu’a fiema’u ke liliu founa fili mo e fili palēmia**

**Mateni Tapueluelu:** Ko e ngaahi lipooti ko ē na’a mau fakahoko lolotonga pē ‘emau fokoutua he lakanga ko ē Sea na’e ‘osi ‘asi pē ia ai. He’ikai ke tau lava...

**Taimi:** 1500-1505

**Mateni Tapueluelu** : ... lava 'o pule'i 'a e loto e kakaí. Na'e 'osi 'asi eni he ngaahi lipooti kimu'á ko e lipooti tatau pē 'oku 'omaí. 'Oku 'ikai ko ha toki 'ohake pē ia he taimí ni Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō Fakafofonga. Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Ngoue** : Sea 'oku ou fie faka'osi pē he 'oku kei toe ki'i miniti ko ení.

**Sea Komiti Kakato** : Kei toe lahi pē ho'o taimí 'ou he kuo mei a'u ki he taimi ke tau mālōlō.

### **Tokanga ki he founa 'oku fakahoko 'aki e fakatonutonu**

**'Eiki Minisitā Ngoue** : 'Oku ke me'a ki he me'a ko ení Sea. Ka fai atu ha fakatonutonu, talamai 'oku 'ikai ke u tali 'e au 'a e fakatonutonú he 'oku 'ikai ko e me'a ia 'a'aku. 'Ikai 'oku hala ia. Tohi Tu'utu'uní, ko e Feitu'una pē ke ke me'a mai 'aki 'oku tonu pē 'oku 'ikai tonu 'a e fakatonutonu 'a ha Mēmipa 'i he Fale 'Eikí ni.

**Sea Komiti Kakato:** Mo'oni 'aupito ia.

### **Tokanga ki he ngāue'aki founa savea ki he polokalama 'a'ahi Fale Alea**

**'Eiki Minisitā Ngoue:** 'Oku 'ikai ke 'i ai ha Mēmipa he Falé ni 'oku talamai 'oku 'ikai ke u tali 'e au ho'o fakatonutonú. 'Oku ke hanga 'o tukuhifo e Mēmipá 'i ha'ane fakatonutonu e Feitu'una, siolalo ia. Pea mo e taha, ka u 'oatu e me'a ko ení. Ke me'a ki he lipooti ko ení, 'oku pā'usi'i 'e moutolu kau Fakafofongá 'a e pa'anga 'oku 'oatu 'e he Fale Aleá. Me'a atu 'a e Seá ke mou ō 'o 'a'ahi ki he kakaí, mou ō moutolu 'o savea, na'e kau ia he'etau 'a'ahí 'a e me'a ko e savea? 'Oku mou me'a ki he me'a 'oku hokó?

**Semisi Sika** : Sea, ko e talatalanoa mo e kakaí.

**'Eiki Minisitā Ngoue** : 'Io ta ko e talatalanoa.

### **Fiema'u ke te mohu founa ke a'u ki he tokolahi taha e kakai hoto vāhenga**

**Semisi Sika** : Te'eki foki ke *define* mai 'e he'etau, 'a e fakahinohino ko ia 'o e 'a'ahí. Ko e faka'uhinga ia 'a'aku 'a e talatalanoa mo e kakaí te u fai 'i he a'u ki he ngaahi 'apí 'o tukituki 'o fepōtalanoa'aki. Ko e angamahení foki Sea ko e ngaahi fakatahá 'oku fai pē he ngaahi holo fakakolo pea uki ke ōmai. Kuo 'osi fai ia he ta'u 'e 10 kuo 'osí ko e tatau pē. Kuo pau pē ke te mohu founa ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongiá. Ko e ngaahi fakataha ko ē na'e fai 'i Havelu he ngaahi ta'u atu ko ē toko 60, 70, mo 80. Fakataha na'e fai he ta'ú ni, toko 200 tupu meimei 300. Makehe mei he saveá kapau na'e, 'e toe lau mo e saveá tānaki ki ai, fai atu he lauafé. 'E fiema'u ke ke a'u ki he tokolahi taha te ke a'u ki aí. He'ikai ke fai'aki pē e fakataha mo e toko 20 he ta'u mo e ta'u, pea fakalūkufua ai ho'o lau mo ho'o fakakaukau.

**'Eiki Minisitā Ngoue** : Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Malo.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** 'Oku ou kole fakamolemole atu au ki he Fakafofongá. 'Oku 'ikai ko ha 'ai eni ia ke līlī 'osi 'oku ai ho kakai 'e toko fiha 'oku 'ave, fiha ngeau 'oku nau ō atu ke fanongo ki ho'o me'a 'oku 'ai ke ke fai ke 'omai ki he Falé ni. 'Oku ke me'a hifo ki hē Sea, ko u lau ko e fo'i fakatātā ē 'e 25 fo'i peesi pē 'e 20 kae mālie hono fakahū 'a e fu'u fakatātā 'e 25 ko eni 'i ha lipooti si'isi'i pehē valevale pehē. Ko e toenga leva e fo'i peesi 'e 8 aí savea ia pē ko e talatalanoa. Ko e ngaahi līpooti he 'aho kimuí me'a ifo mo'oni ko 'ete laú, fa'a taimi ni'ihi 'oku ke tulemohe. Ko eni ko 'ete fo'i 1, 2, 3, 4 'osi lipootí, pea ko u sio fakatātā 'osi ma'u ai pē 'eku fakafuofuá 'aku ia 'Eiki Sea ai. Ko e ola ia 'o e, mou ngāue 'oku tau fai. Tuku atu ke mou me'a atu pea mou me'a mai. Sea kae kehe 'oku ou lave ki he me'á ni he 'oku mafuli hūfanga he fakatapu 'etau founa ngāué he taimi ni 'a e 'a'ahi faka-Fale Alea.

**Sea Komiti Kakato :** Hou'eiki tau ki'i mālōlō 'osi pea mou toki ōmai 'o hoko atu e feme'a'aki.

<008>

**Taimi:** 1525-1530

**Sātini Le'o:** Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

*(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i 'āfitu ki hono me'a'anga)*

**Sea Komiti Kakato:** 'Io hoko atu 'etau, homou feme'a'aki pea ko, Tongatapu 9 ē kuo ma'u hono ... e taimi, me'a mai.

### **Tui ko e founa lelei ngāue'aki savea ke 'omi ai loto e kakai**

**Penisimani Fifita:** Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato, tapu mo e Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineta, tapu mo e Hou'eiki Nōpele, tapu mo e kaungā Fakafofongá. 'E Sea ko u fakamālō lahi 'aupito ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 2 'i he lipooti lelei ko eni pea 'oku faka'ofu'ofa 'aupito ko e founa lelei 'aupito eni ia. Ko e founa ko eni kuo fai ko ē 'e Tongatapu 2 'a e lipooti pea mo e tānaki mai ko eni 'o e ngaahi fakamatalá ko e founa tānaki fakamatala pē ia faka'ekatēmika 'oku ngāue'aki 'e Tonga ni mo māmani 'a hono ngāue'aki ko eni ko ē *pie graph* 'i he peesi 23 kimuí 'o ne tala e ngaahi fakamatalá pea pehē ki he ngaahi *color*. Ko e ngaahi fakamatala pehe ni 'oku 'ikai ke 'omai ia ai 'oku tānaki 'oku kehe pē 'a eni 'a e savea ia 'oku tānaki 'oku kehe pē savea ia he feitu'u kehe ko e founa totonu faka'ekatēmika pē eni ia hono ngāue'aki ko ēe savea. Pea ko u fakamālō au ia ki he Fakafofongá 'i he'ene hanga savea'i e loto e kakai 'o Tongatapu 2 'o felāve'i pea mei he fili fakalukufua pehē ki he tanu halá pea mo e fili 'o e Palēmia.

Ka ko u tokanga Tongatapu 2 ki he peesi 17. K ko e peesi 17 'oku ou vakai hifo ko ho'o me'a fekau'aki ko ē pea mo e Sea hangē kiate au na'a mo ako pailate 'eku sio pē kiate kimoua 'i he vakapuna. Ka 'oku ou tokanga atu koe'uhí ko e ngaahi feitu'u fokotu'u ki he kaha'u ki he *Real Tonga*. Kātaki mu'a Fakafofonga 'o ke fakama'ala'ala mai angé ngaahi fokotu'u ko eni ke mahino lelei angé kiate au mālō.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea, ko 'eku taimi eni Sea 'oku kei, fakamolemole atu pē 'Eiki Sea pē te u hoko atu pē pē 'e tali ki he fehu'i 'a Tongatapu 9 kātaki Sea.



**Sea Komiti Kakato:** ‘Eiki Minisitā fakamolemole ‘asingá na’a ke me’a tuai mai mei tu’a ‘oku vave mai e Tongatapu Fika 9 ko 'ene lava pē ia pea ke toki fakakakato mai. Sai ‘oku kei taimi lahi pē. Mālō. Fakafofonga Fika 4 ko e fehu’i ē ‘a Tongatapu 9 kiate koe fekau’aki ...

**Penisimani Fifita:** Tongatapu 2 kātaki ko e peesi 17 ...

**Sea Komiti Kakato:** Fekau’aki mo ho tikite vakapuna sivile.

**Penisimani Fifita:** ‘O felāve’i mo e *Real* Tonga peesi 17.

**Sea Komiti Kakato:** Ko ia. ...

<009>

**Taimi:** 1530-1535

**Semisi Sika:** ... Sea mālō. Na’e ‘osi fakahoko atu foki ‘i he lipooti he’eku fakahoko atu ‘anenai ‘a e ngaahi, ‘a e ngaahi kongokonga mahu’inga ‘i he ngaahi ‘a’ahi ko ia na’e fakahoko mei he ngaahi fakataha’anga. Ko e ‘a’ahi ko eni ki he hōtele pea mo e ‘a’ahi ko eni ki he *Real* Tonga. Ko e anga ē ‘o e ngaahi fakamatala na’e tātānaki ‘i he talatalanoa pea mo e kautaha ko eni, mahino pē ki he motu’a ni ia ‘oku teuaki hono huufi ‘o e Lulutai ‘apongipongi, ka ko e ‘aho ko ē mo e taimi na’e fai ai e fakataha ko e anga eni ia e ngaahi me’a ko ē na’e ‘i he fakakaukau pea mo e tu’unga ko ē na’a tau ‘i ai. Ko e faka’amu ‘a e tokotaha ko eni ‘a ia ko e, ko Tevita Palu ko e *owner* ia ‘o e Kautaha *Real* Tonga, ke fai ha ngāue fakataha pea mo e Pule’anga, pea ‘oku ou tui pē mahalo na’e ‘osi fai ha talatalanoa pea a’u mai ko ē ko ē ki he tu’unga ‘o e ‘aho ni, kuo mahino kuo kehe ‘a e lau ia ko eni ‘a e lipooti.

Ko e konga mahu’inga ‘o e fakataha ko eni ko e hoha’a ‘a e tokotaha ko eni pea mo e fakataha’anga ko ē na’a mau kau atu ki ai ki he hao mo e malu ‘o e fefononga’aki vakapuna fakalotofonua koe’uhi ko e ngaahi uesia ko ia mo e ngaahi lalaka ko ia na’a tau fononga mai ai ‘i he māhina ko eni ‘e 4 meimei 5 na’e tu’u ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kautaha ko eni mo e teuaki ko eni ke toe puna e vakapuna ‘oku tau ‘i ha tu’unga ‘oku malu, pea mo hao, pea fakapapau’i ‘a e *safety* ‘o e kakai ‘o e fonua ‘i he teuaki ko eni ke puna e ngaahi vakapuna ko eni. Na’a ta u fanongo kotoa pē ‘i he letiō pea mo e *media* ‘a e ngaahi fakamatala ‘a e ngaahi ‘a e ongo fa’ahi mo e ngaahi me’a fakatekinikale ‘oku fakafehu’ia, ko e ngaahi taukei pea mo e ngaahi naunau ke fakapapau’i ‘a e hao mo e malu ‘a e fefononga’aki vakapuna sivile ‘i he fonua ni.

Ko e, te’eki ai foki ke ‘i ai ha ngaahi fakamatala mahino mai ia ki he founa ko ia na’e lālanga’i ‘aki ‘a hono fatufatu mai ‘o e kautaha fo’ou ko eni ke nau hoko atu ‘a e fakahoko fatongia. Mahino ‘aupito ki he motu’a ni ko e founa lōloa mo malu mo fakapapau’i ‘aupito ‘a e ngaahi founa ko ia ke ‘oange ha laiseni ki ha kautaha ke nau fakahoko e fatongia ko eni. ‘I he taimi na’e fakahoko fatongia ai e motu’a ni ‘i he potungāue, fakamalumu mai ki ai ‘a e *Civil Aviation*, ko e, ‘oku ‘i ai foki ‘a e sino faka-*region* ko e *PASO*, ‘a ia ‘oku nau malumu kotoa he sino fakamāmani lahi ko ia ko e *ICAO*, ‘a ia ‘oku fou kotoa pea tau hangē ‘oku ta u fakaongoongo kotoa ki he ngaahi fakahinohino mo e ngaahi fale’i ki he founa mo hono fononga ‘o e ...

**‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o:** Fakatonutonu atu Sea.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io, fakatonutonu..

**‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o:** Kātaki Fakafofonga ki‘i me‘a hifo.. Koe‘uhí ko e lave me‘a ko ia ‘a e Fakafofonga ki he *PASO*, ka ‘oku ‘i ai e aleapau ‘a e ngaahi fonua e Pasifiki pea mo e *PASO*, ‘oku ‘atā pē ngaahi fonua Pasifiki ke fai ‘enau ngāue, pea ‘oku ‘atā e mei ai ‘a, Papua Niukini, Solomone, a‘u ki Vanuatu kuo nau mavahe a‘u ki Ha‘amoa. Mālō, ka ‘oku ‘ikai ko e tu‘utu‘uni pau ia ko e talite eni, ‘ikai ke tu‘utu‘uni pau ia ke muimui kātoa e fonua Pasifiki ki he *PASO*..

**Semisi Sika:** Mālō Sea, mahalo ko e ...

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

### **Tokanga mei he *Real* Tonga ki he malu e fefononga‘aki**

**Semisi Sika:** Ko u fakamālō pē hono fakapapau‘i mai he ‘Eiki Minisitā ‘a e tafa‘aki ko ia, ko ‘eku, ne u fakahoko atu ‘e au ia ‘oku na‘a tau angamaheni ‘aki ‘a e muimui ki he ngaahi fale‘i na‘e te‘eki ai ke u pehē atu ‘e au ia ke tau faipau ki he ngaahi tu‘utu‘uni ‘a e *PASO*, na‘a tau ngāue maheni mai ‘aki ‘a e muimui ki he ngaahi tataki mo e fale‘i fakahinohino ‘a e *PASO* pea ‘oku hangē ko e me‘a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā, tau *sovereign state* tautolu, me‘a neongo ‘oku ‘ikai ke, tu‘utu‘uni mai ha taha ia kia tautolu me‘a pē ia ‘atautolu, he ko e mafai ko ē ki he ngaahi me‘a ko eni ‘oku ‘i he talekita pē ‘i he Pule‘anga pē, Talekita Sivile.

### **Tokanga ki he vave ma‘u laiseni kautaha vakapuna Lulutai ki he fepuna‘aki**

Ko ‘eku poini Sea, na‘e fai mai ‘etau fononga mai he‘etau sivile ‘a ‘etau fakaongoongo ki he ngaahi ....

<005>

**Taimi:** 1535-1540

**Semisi Sika:** ... fale‘i ‘a e *PASO*. Ko e taimi ko ē na‘e ngāue ‘a e tokotaha ko eni ‘i he‘ene fakamatala. Na‘e fou ‘i he *PASO* ‘a e ngaahi halafononga na‘e pau ke fakakakato ‘e he tokotaha Kautaha *Real* Tonga pea nau toki a‘u ‘o tau fonua ‘o ma‘u ‘enau laiseni *certificate*. Sai na‘e ‘i ai foki ‘a e taimi ‘e taha na‘e ‘i ai ‘a e tokotaha na‘e kole mai ke fokotu‘u ‘ene *airline* pea na‘a mau fou‘aki pē ‘a e founa tatau na‘e fou ai ‘a e *Real* Tonga ‘a e feinga ko ē ke ngāue fakataha mo e *PASO* pea mau a‘u mai ai ko ē ko ē ki he ‘aho ni ko eni ‘oku mahino ‘oku ‘i ai mo e kautaha fo‘ou ‘oku ‘amanaki ke nau fakahoko ‘a e fatongia. Sai taimi ko ē ko ē na‘a ku tokoni ai ko ē ko ē ke tokoni‘i ‘a e *application* fo‘ou ko ē ‘i he taimi na‘a ku ngāue ai na‘e fai atu ‘a e fetu‘utaki ki he *PASO* ‘i Sepitema ‘o talamai ko e *next available appointment* ko e faingamālie ofi taha ko e Mē, Sune ‘o e ta‘u ‘e taha. ‘A ‘a ia ‘oku mahino kiate au ko e tuku taimi lōloa ke fai e ngāue. Ko e angamaheni ia hano ‘ave ha laiseni vakapuna ha ‘a taha ‘e tuku taimi ia ‘oku *normal* ia ko e ta‘u ia ‘e, ‘e laulau ta‘u. ‘Oku hangē ‘oku tu‘u fakafehu‘ia pea na‘e kau pē mo eni ia he ngaahi talatalanoa. Ko e toki *AOC* vave taha eni ‘i māmani.

**‘Eiki Minisitā Pa‘anga:** Sea ko u ki‘i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

**Semisi Sika:** Na‘e toki tufunga‘i mai pē ‘i ‘Epeleli pea toki ‘e foaki ‘i Sepitema.

**Sea Kōomiti Kakato:** Ko e fakatonutonu ē. Fakafofonga ko e fakatonutonu ē.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

**Semisi Sika:** Ko e malu 'o e fonua.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea ko e fakatonutonu eni.

**Semisi Sika:** 'Io sai pē mālō.

### **Halafononga tatau pe na'e fou ai Lulutai mo e 'o e Real Tonga**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō, tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu ko e 'uhinga ke mea'i pē 'e he Fakafofonga pea mo e Fale kae 'uma'ā 'a e kakai ko ē 'o e fonua. Ko e hala fononga ko eni na'e fou ai 'a e Lulutai ko e halafononga tatau pē. Na'e fai 'a e fengāue'aki mo e kautaha ko eni mo e *PASO* 'o lava ai 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko eni *AOC* ko eni 'a e Lulutai 'oku 'a ē 'oku tau 'amanaki ke hopoki 'apongipongi. Ka ko e 'uhinga 'Eiki Sea ko he fetaputapui ko eni 'o e fefononga'aki kuo hiki 'a māmāni māmāni ki he ngaahi fetu'utaki fakatekinolosia ia 'oku lava pē hulu'i atu e *hangar* ia mo e vakapuna pea fakamo'ui ke tapili pea *interview* pē 'a e kau pailate 'i he *VC* na'e muimui kotoa ki he malu mo e hao 'a e fefononga'aki pea kapau na'e fai hono taimi ko e ta'u 'e 1 mähina 'e 6 lava ia he 'aho ni mähina 3 pē ia. Si'isi'i he mähina 'e 3 pea ko eni 'e *commission* e vaka 'apongipongi kamata 'ene puna fakakomēsiale 'a'ana he 'aho Tu'apulelulu 'Eiki Sea mālō.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io Fakafofonga kuo u tui au kuo lava e tali kakato ia ki he me'a na'e me'a mai he ai e Fakafofonga Tongatapu Fika 9.

**Semisi Sika:** 'Oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'oku lave mai ki he me'a fakatekinikale kuo mahino ia.

**Sea Kōomiti Kakato:** Ko hono 'uhinga eni Fakafofonga ke u tokoni atu pē ki he Feitu'una na'e fai 'a e 'a'ahi 'a e Feitu'una ia kuo tali 'a e aleapau ia ko eni. 'Oku ou lave'i leva au ia kuo tu'u e aleapau ia 'a e Pule'anga mo e kautaha ko eni kuo 'osi e fo'i 'a'ahi ia na'a ke me'a atu ai pea fai ai e feme'a'aki ke ngāue fakataha. Ko ē kuo fai e felotoi ia mo e ngofua eni mei he *Regional* mei he *PASO*. 'Oku ou tui au kuo maama lelei e me'a ia ko ia.

**Semisi Sika:** Mālō Sea ko u tui 'oku 'osi mahino pē 'a e tafa'aki fakatekinikale ia 'oku malava pē ke fakahoko. Ko 'eku fehu'i Sea ko e tu'unga malu ko ia 'o e halafononga na'e fakahoko mai ke ma'u 'a e laiseni ko eni 'amanaki foaki 'apongipongi. Ko e ngaahi me'a fakalao ko u tui 'oku fakalao pē. Ko e ngaahi me'a fakatekinikale ko u tui 'oku fakalao pē na'e fai kakato pē. 'Oku ou 'eke 'a e tu'unga malu he 'e malava pē ke fai 'e ha kau tekini-kale 'a e ta'emalu.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē Fakafofonga.

**Semisi Sika:** Ko e 'eke 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai e felāve'i 'a e *PASO*.

**Sea Kōomiti Kakato:** Ko e fakatonutonu eni Fakafofonga.

**Semisi Sika:** Pe na'e muimui e Pule'anga ki he fakahinohino 'a e *PASO* pē 'ikai.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā ho'o fakatonutonú.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko 'ene lipooti 'a'ana Sea ko 'ene 'alu 'a'ana 'o talanoa mo e kau tama mo e kautaha 'oku nau lolotonga politiki nautolu ia 'i hono to'o ko ē totonu ke nau fakapuna e vakapuna. Ko e founa ngāue ko ē na'e muimui ai e Pule'anga pea mo e kautaha ko eni Lulutai na'e 'ikai ke 'i ai ha puna fakalaka ia pe ko e hū lalo uaea. Na'e fou pē he founa totonu ke fakapapau' i ko e *safety* ko e 'uluaki me'a mahu'inga taha ia, pea na'e 'osi fakakakato e ngaahi fiema'u ko ia 'Eiki Sea pea kuo ma'u mo e ngaahi *certificate* ke fakapapau' i ki he fonua pea mo e kau talēkita na'e...

<007>

**Taimi:** 1540-1545

**'Eiki Minisitā Pa'anga :** ...'oku malu mo hao 'a e fefolau'aki vakapuná 'i Tongá ni, ko 'ene 'osi ia 'Eiki Sea. Mālō.

**Sea Komiti Kakato :** Ko u tui te mou toki me'a atu 'apongipongi 'o fakapapau' i 'a e ngaahi loto tāla'a ko ená pea mou me'a he 'oku fakaafe' i moutolu he 'Eiki Palēmia ki mala'e vakapuna..

**Mateni Tapueluelu :** Sea te u ki'i nounou 'aupito au Sea fakamolemole. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmiá. Sea ko e anga ē 'a e tali 'a e Pule'angá fekau'aki mo e *issue* mahu'inga ko eni 'oku hā ia he lipooti ko eni 'a e Fakafofonga Tongatapu 2. Pea na'e fehu' i ki ai 'a Tongatapu 9 Sea. Sai kuo mahino ia ka ko e anga pē ia 'emau faka'amu. Na'e 'i ai ha vaka tahi pehé ni na'e 'omai 'o fai 'a e talanoa pehé ai. Fai e fakatonuhiá, fai e fakakakató, 'osi e ngaahi lāuleá 'alu e fu'u vaká 'o ngoto mo e toko 74.

**'Eiki Minisitā Pa'anga :** Sea, 'Eiki Sea ko e fakafehoanaki eni ia 'a e 'elifānite pea mo e fa'ahiniga monumanu 'e taha ...

**Mateni Tapueluelu:** Sai pe ia Sea.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Pea mo e Pule'anga kehe na'a nau fakahoko e fatongia ko eni. Ko e ngāué kuo 'osi ia, Pule'anga kehe eni e 'ahó ni 'oku fakahoko ...,

**Sea Komiti Kakato :** Mālō.

**Mateni Tapueluelu:** Ko u tokanga pē au ...

**Sea Komiti Kakato:** Mo'oni 'aupito e 'Eiki Minisitā he na'e fakahoko hala ho'o *reference* ho'o fo'i fakahoá Fakafofonga kea ke me'a mai. Ko u tokanga atu pē au ki he 'Eiki Minisitā Fakafofonga ka ke me'a mai.

### **Tokanga pē ki he hao e fefononga'aki**

**Mateni Tapueluelu :** Ko e *safety* 'o e *transport* Sea. Ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'á ni pea 'oku ou tuku ki he kaha'ú ke ne hanga 'o fakamo'oni' i mai na'a liliu 'a e ngaahi faka'uhinga ko eni 'o fakatonuhia 'i he kaha'ú. Ma'a atu homau totó 'omautou Sea he fo'i *issue* ko iá. Mālō.

**'Eiki Minisitā MEIDECC** : Sea ka u ki'i tokoni atu pē.

**Sea Komiti Kakato** : Sai pē 'Eiki Minisitā ki'i taimi si'i pē Minisitā kae faka'osi mai 'a Tongatapu 9, ka u fakafoki atu ki he 'Eiki Minisitā Fakalotofonuá he ko u hoha'a'ia 'aupito he'ene fa'a fakatokanga mai kiate aú, pea ke me'a mai leva 'Eiki Minisitā MEIDECC. Mālō.

### **Fie lave'i 'uhinga ne 'ikai toe hoko atu ai Kautaha Vakapuna Real Tonga**

**Penisimani Fifita** : Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Oku polepole 'eku Tongá 'i ha Tonga 'oku ne fai ha ngāue lelei, pea 'oku tau fiefia mo laukau 'aki. Hangē ko e ngāue lelei ko ia na'e fai 'e he Mate Ma'a Tongá, fiefia e Tonga kotoa pē. Ko eni kuo 'asi mai 'oku ai 'etau kau Tonga 'oku nau va'inga he *All Blacks* tokolahi pehē ki he *Wallaby* pea pehē ki he Laioné, tau fiefia lahi ai. Ko au na'a ku fiefia lahi he ngāue ko eni 'oku fai 'e he tangata Tonga ko eni ko Tevita Palu. Ko e 'uluaki *graduate* eni 'i Tonga he 'enisia 'o e vakapuná. Pea 'e 'ikai ke puna ha vakapuna mei mala'e- vakapuna kae 'oleva kuo ne sivi, pea 'e toki fekau, puna pē ko e nofo. Na'a ne fokotu'u 'ene 'apiako 'o ako'i ai e tamaiki ke pailate, pea na'a ne teu'i mo e tamaiki ke poto 'i he ngāue ko eni ki he vakapuná. Fakamolemole pē Pule'angá ko 'eku fie lave'i pē 'e au ia, ko e hā e 'uhinga na'e tuku ai e tangata ko eni kae toe fa'u kautaha vakapuna vaka kautaha vakapuna fo'ou ai e Pule'angá? Ko 'eku fie lave'i pē 'e au, mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Tapu pea mo e Seá tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipá Sea. Ko e tali ia ki ai 'oku fu'u lōloa 'aupito ia 'Eiki Sea. Māhina eni ia 'e 6 'ene fihī, 'omai he letiō e ngaahi fakamatala kehekehe, pea na'e 'osi toutou me'a atu e 'Eiki Palēmiá he 'eá pea mo e televisoné 'o fakamahino'i 'a e halafononga ko ē na'e fononga mai 'a e ai e Pule'angá mo e kautaha ko eni, mo e lahi ko ē 'a e lau miliona e pa'anga 'oku mo'ua ki he kautaha ko eni tukukehe 'a e ngaahi mo'ua ki he Pule'angá mo e ngaahi poate 'a e Pule'angá hangē ko e *ATL*, kae toe mo'ua foki ki tu'apule'anga. Ko e taimi ko ia na'e maumau ai 'a e *SHARP* 'i Vava'u na'e 'ikai ke lava 'e he kautaha ko eni ke totongi e malu'í mo fakapuna mai e mīsini fo'ou ke fetongi ki he vaká. Sea ...

**'Eiki Palēmia** : Sea kole atu mu'a ki he 'Eiki Minisitā. Kole fakamolemole atu Sea, tuku mu'a 'a e 'ū me'a 'oku fehu'í pehē he ko e me'a ia te tau iku ki ai.

**Sea Komiti Kakato** : Ko ia 'Eiki Palēmia na'e 'amanaki ke u fakahoko atu. Tau hiki ā ...

**'Eiki Palēmia:** Mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Tautolu mei ai he 'e si'i lavea ai e kakaí ia 'oku 'ikai ke kau ia he... Ko ia ai tau fakatatafe atu 'a e fehu'í ko iá Tongatapu Fika 9 he ko ē 'e fakalau mai e 'ū me'á 'e si'i lavea noa ai e takanofó ia he takatu'ú he'etau ngāue.

**Penisimani Fifita** : Sea ko ho'o tu'utu'uni ko e Feitu'una 'oku ke Sea he'etau fakatahá mālō.

**Sea Komiti Kakato** : Foki mai pē tautolu ki hotau Falé na'a faka'ilo tautolu ia ha mamahi, ko e 'uhingá he 'oku 'ikai ke kau ia he me'a 'i Falé ni, mālō.

### **Taukave mahu'inga ke mahino halafononga ki he malu/hao fefononga'aki**

**Semisi Sika** : Mālō Sea 'oku ou fakamālō he ngaahi fehu'í pea mo e ngaahi fakamatalá.

He'ikai ke tau fakatataua ha fa'ahinga me'a pē, ha fa'ahinga fakamatala mo ha fa'ahinga 'uhinga...

<008>

**Taimi:** 1545-1550

**Semisi Sika:** ... ke tau 'ave mo'ui 'a e kakai 'o tautau 'i ha feitu'u ...

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a he ko u tokanga pē ...

**Semisi Sika:** Ko e malu mo e hao ... 'a e kakai.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Ko e 'ū fakamalanga ko ena 'oku fai ko eni.

**Sea Komiti Kakato:** 'E 'Eiki Minisitā tokoni mai ki he Fakafofongá.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** 'Eiki Sea 'oku ou kole pē 'a'aku ia 'oku 'atā pē *MOI* ia mo e Talēkita ko ē 'o e *Aviation* pē 'e 'ai ha tohi fehu'i ke fakamatala mai pē ko 'enau me'a atu pē 'anautolu pe ko hono ui mai ki heni ke fakamatala he ko e 'alu ko eni 'etau fakamalanga he taimi ni te ta u fakamahamahalō pē tautolu ia. Pea te tau hanga hangē 'oku tu'u ha ki'i fakamanamana *mix* fakataha mo e, 'e ki'i *remix* e me'a 'o ta'emahino ka 'e lava 'o ma'u e fakamatala totonu ki he ngaahi me'a na'e hoko, mālō 'aupito Sea.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io mālō 'aupito 'e 'Eiki Minisitā.

**Semisi Sika:** 'A ia ko e palopalema ia Sea ko ē 'oku fakahoko mai mahalo te u toe fetu'utaki ki he kau ngāue 'a e *MOI* ki he va'a ko eni. 'Oku fakahoko mai 'oku tapu'i ke nau talanoa ki he *issue* ko eni, pea te tau tētē ai kitautolu 'e hangē ko 'ene me'a 'e tupunga ai mo e ngaahi hu'u'u'u 'oku ta'emo'oni ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea ka u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

**Semisi Sika:** 'E fiema'u ke mahino 'aupito 'aupito e halafononga ki he malu 'a e fefononga'aki 'a e kakai.

**Sea Komiti Kakato:** 'E Fakafofonga ko u tui au ia 'Eiki Minisitā mahalo ko e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga pau pē ke fai ha *inquiry* au ia ke 'ave ia ki he Pule'anga pea ka 'i ai ha me'a 'oku toe ma'olunga ange ai 'e lava ke ke kole ke fai ha *royal commission* kae fai ho'o savea'i hono fifili'i e ko ena hiki'i e 'ū me'a ko ena he 'oku lave'i 'e au 'oku 'ikai ke ai ha fekau'aki 'a e Fale Alea ia mo e me'a ko eni 'oku fai ho'omou feme'a'aki ki ai 'a e fakangatangata 'a e Fale Alea ki he 'etau 'a'ahí mo e ngaahi *issue* pē fakaekitautolu pea mo e Pule'anga he fakatokanga'i 'etau ngaahi 'a'ahi. Ko u tui 'oku tonu ke tau fakatatafe atu ia 'a e ngaahi alea mamafa ma'olunga ko ia 'oku 'i he tēpile ia 'a e Pule'anga mo e ngaahi me'a kehe.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea 'oku ou fie ki'i fakahoha'a pē 'a'aku he me'a kehe Sea kātaki 'i he lipooti pē.

**Sea Komiti Kakato:** Me'a mai.

## **Poupou ki ha fengāue'aki ke tokoni'i GPS Havelu koe'uhi ko e tu'unga fakamo'ui lelei fānau**

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Ko 'eku poupou 'a'aku ia ki he kongā 'o e lipooti ki he 'Api Lautohi ko eni ko ē *GPS* Havelu, Tofoa 'a eni ko e 'i he ve'ehala pea mo e, na'e me'a 'aki foki he Minisitā Ako 'a e tokanga ko eni ke, na'a lava 'o ma'u mai ha ki'i kongā 'i mui. Ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he Minisitā Ako kae 'uma'a e Minisitā Polisi ke na laumālie lelei pē ke tau fengāue'aki mu'a mo e Fakafofonga he nau lava atu mo au ki ai ko e fakakakato e fatongia 'o e Fakafofonga ko ē Tongatapu 7. 'E Sea ko e ki'i fō'i 'elia ko eni na'e 'asi he 'ū la'i tā 'anenai kapau te mou me'a ki loto ko e luva kātoa ko ē he lokiakó 'oku efua pē ia kātoa e fō'i la'i kelekele ko ē 'oku, 'oku toko 700 tupu foki e fānau ako ia 'oku 'ikai ke ai ha musie ia ai pea 'oku taka pē efu ia he taimi kotoa pē 'oku, he'enu mālōlō si'i mo e mālōlō lahi pea ko 'eku kole pē 'a'aku ia na'a lava 'o ki'i fakavavevave fō'i ngāue ko ia kae 'unu mu'a e tamaiki ki he, 'oku ki'i fakatu'utāmaki fakamo'ui lelei ki he anga ko ē 'eku sio ka ko e anga pē poupou atu Sea, mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'Eiki Minisitā e tokoni ki he si'i 'a'ahi 'a e Tongatapu 2 ko ki'i la'i ta pē ena 'oku 'i ho'omou *screen* mou me'a hifo ki ai.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Me'a mai e Minisitā Fakalotofonua pea hoko mai e Minisitā Mo'ui.

## **Poupou ke fai fengāue'aki he faingamālie vave taha ke tokoni'i GPS Havelu**

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonu:** Sea kātaki pē Sea ko e ki'i, ki'i taimi nounou pē eni ia Sea pea u tuku atu leva he kuo to'o e kongā lahi ia e me'a na'a ku 'ai ke u fakahoha'a ai 'i he feme'a'aki ko eni ki he vakapuna fō'ou. Ka koe'uhí ko e me'a lahi ena ia kuo 'osi fai 'a e feme'a'aki ki ai ka ko u tui pē Sea he 'ikai te u toe ala ki ai. Na'e 'ai ke pē ke u ala ki ai koe'uhí ko e kau mai 'a e kautaha vakapuna hení lolotonga ia ko Tongatapu 2 ē ko Tongatapu 3 ē ka ko ia Sea tuku, ko e me'a ena ia na'a ku faka'ofō'ofa'ia ai ko e peesi 19 he lipooti ko ē mei he Lautohi Pule'anga 'a eni ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā. Ko e me'a ia nau nofo au ki ai 'i he 'a'ahi ko eni pea 'oku ou poupou kakato atu. Poupou kakato atu ke fai e fengāue'aki koe'uhí ko e sio ki he malu mo e hao e fānau pea ko u tui ko e vave ange ko e sai taha ia ke tokoni ki he ako ko ia 'a e fānau me'a ia 'oku tonu ke tau nofo ai. Ka ko u poupou atu Sea tau hanga mu'a 'o 'ai e ngaahi ngāue lelei ke tau hanga faka'ilonga'i ke 'asi he Fale ni. Pea ko e anga ia 'etau ngāue. Ka ai ha ngaahi me'a 'oku matamata 'e fai ai ha ngaahi me'a 'oku 'ikai, tuku ia ka tau fatufatu lelei e halafononga ke tau fononga lelei ka tau fekau'aki pea tau fetaulaki, leveleva e malanga ka u tatau atu.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, te ke ta'ofi 'e koe ako? Me'a mai Minisitā Mo'ui.

**'Eiki Minisitā Mo'ui:** Tapu pea mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa ho Fale 'Eiki. 'Uluaki pē ko u fie fakamālō lahi ki he Fakafofongá 'i he lipooti kuo tuku mai pea mo e fu'u tokangaekina 'e hono vāhenga 'a e Potungāue Mo'ui 'o fakatatau ki he peesi 9. Mahu'inga ke tokangekina 'a e ...

<009>

**Taimi:** 1550-1555

**‘Eiki Minisitā Mo‘ui:** ... ngaahi fiema‘u vivili. makehe ‘o hangē ko e ngaahi faito‘o, fo‘i‘akau ki he ngaahi mahaki ‘ikai pipihi. Sea ‘oku ou fie fakahā pē ki he Feitu‘una ko e tu‘unga faingata‘a ‘aupito he ngaahi ‘aho ni ‘i he lolotonga ko eni ‘a e tō ‘a e Koviti-19 fakamāmani lahi ki he tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e faito‘o mo e fo‘i‘akau tautautefito ki he fanga ki‘i ‘otu motu iiki pē ko e *developing countries*, ‘a eni ‘oku kau ai ‘a e Pasifiki.

Ko e tu‘unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fo‘i‘akau mo e ngaahi faito‘o ki he fokoutua ‘ikai ke pipihi, ko hono lipooti fakamuimui mai kiate au ko e fo‘i‘akau ko ia na‘e ‘osi ‘oku ‘i ai pē ‘a e fo‘i‘akau ‘oku ne fetongi. Pea ko e ngaahi fo‘i‘akau mo e ngaahi faito‘o mei he ngaahi fonua ‘oku ‘omai mei ai hangē ko ‘Asitelēlia mo Nu‘usila ko e ngaahi fonua ko eni ‘oku nau hanga ‘o puke ‘a ‘enau ngaahi faito‘o mo e ngaahi fo‘i‘akau ko eni ma‘a honau ngaahi kakai, pea neongo ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘e Sea ‘a e pa‘anga fe‘unga ‘i he patiseti ‘a e Potungāue Mo‘ui, ‘osi ‘i ai pē hono pa‘anga pea ‘oku ‘osi tuku atu pē ngaahi ‘ota ke ‘omai ‘a e ngaahi fo‘i‘akau ko eni ka ‘oku si‘i tukuange mamālie mai pē mei tu‘apule‘anga.

‘I he taimi tatau pē ko e anga e fefolau‘aki fakavaha‘apule‘anga ki Tonga ni ko e vaka pē ‘e taha mei Nu‘usila ‘i he uike pea ‘oku ne hanga ‘o uesia lahi ‘a e ‘omai ‘a e ngaahi faito‘o ki hotau ki‘i fonua ni. Neongo kātoa eni ‘e Sea ‘oku ngāue pē ‘a e Potungāue Mo‘ui he ngaahi alea mo e Pule‘anga ‘Asitelēlia kae ‘uma‘ā ‘a Nu‘usila ke nau tokoni mai ‘i he ngaahi tafa‘aki ko ‘eni, ke ‘i ai pē ‘a e ngaahi faito‘o ko eni kia kinautolu ‘oku uesia he ngaahi fokoutua ‘oku ‘ikai ke pipihi. Pea ‘oku ‘i ai foki e fale‘i ‘oku tuku, toutou tuku atu he Potungāue Mo‘ui ki he Hou‘eiki mo e kakai e fonua ke tau to e tokangaekina ‘etau mo‘ui lolotonga e fu‘u taimi faingata‘a ko eni.

Sea ko ‘eku fie tānaki atu pē ‘e au ki he tafa‘aki ko ia, ‘oku ou fanongo ki he ngaahi tālanga fekau‘aki mo e tanu hala kae ‘uma‘ā e ngaahi langa fale nofo‘anga, langa ‘a e ngaahi ‘apiako, ‘a e fiefia ‘a e finemotu‘a ni he ‘oku holofa fakamāmani lahi ‘a e tu‘unga faka‘ekonōmika mo e tu‘unga ‘oku ‘i ai e ma‘u ‘a e pa‘anga ‘a e si‘i kakai ‘oku nau ngāue ‘i Tonga ni ‘i he ngaahi tafa‘aki kehekehe, ka ko e anga e ‘a e sio atu ‘a e finemotu‘a ni ‘oku ma‘u heni e ngāue ‘a e kakai tokolahi ‘i he fonua ni, ‘a e ngaahi fāmili ‘oku malava ke nau kau mai ‘i he polokalama langa ‘a e ngaahi falé, nofo‘anga mo e ngaahi loki ako, kae ‘uma‘ā foki ‘a e langa uafu kae ‘uma‘ā e ngaahi tanu hala pea ‘oku malava leva ia ke tokoni ki he‘enau mo‘ui fakae‘aho kae ‘uma‘ā foki ‘enau mo‘ui lelei.

‘Ikai ke ngata pē foki ai ka ko e anga e sio atu ki he mahu‘inga ‘o e halapule‘angá Sea ki he me‘alele ‘a e Potungāue Mo‘ui ki he‘ene lele ‘i he taimi *emergency*. ‘Oku mahu‘inga foki ‘a e taimi ke ne a‘u ‘i he vave tahá ‘i he ki‘i fo‘i taimi nounou kae lava ke fakamo‘ui ha mahaki, ‘ikai ke ngata pē ai kapau ‘e tō ‘a e Koviti-19 ‘i Tonga ni ‘oku ‘i ai e founga ngāue ko e *contact tracing* ‘a ia ‘e leleaki‘i ‘a hono fekumi ki he tokotaha kotoa pē na‘e ‘i ai ha‘ane felāve‘i mo ha tokotaha uesia ‘e he Koviti-19 ‘i ha fa‘ahinga tapa pē ‘i Tonga ni pea ‘oku fiema‘u pē ke lelei ‘a e hala ke lava ke vave ange ‘a e ngāue ko eni.

### **Ke tokangaekina founga ngāue ke tānaki mai ngaahi fakamatala mo hono ‘analaiso**

Sea ko e faka‘osí pē ko ‘eku pou pou ki he ngaahi fa‘unga fakakaukau ko ia ke fakahoko ha ngaahi fekumi ki he kaha‘u pē ko e ngaahi *research* pē ko e ngaahi *survey* ka ‘oku ou fu‘u mātu‘aki tokanga foki ke tau fatu ‘a e ngāue ko eni ‘i he founga faka-*systematic* pē ko e founga te tau siofi lelei ‘a e ngaahi fehu‘i, tau siofi lelei hono *design* pē ko hono fa‘unga, siofi lelei ‘a e founga *methodological approach* pea mo e ngaahi founga ‘oku tānaki mai ai e ngaahi



fakamatala kae pehē foki ki hono ‘analaiso fakalukufua ‘a e ngaahi fakamatala lelei ko eni ko hono ‘uhingá ke tau fatu mei ai ha lao ha ngaahi Lao Fakaangaanga ‘e lelei fakalukufua ki hotau kakai ki he kaha‘u. Ko ia pē Sea mālō ‘aupito.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Mo‘ui, fakamahu‘inga e ngaahi ‘ū me‘a fekau‘aki mo e mo‘ui, me‘a mai ‘e Fakafofonga Ha‘apai, toe si‘i mo ‘etau taimi.

## **Lēvei ke to‘o kongá he savea Tongatapu 2 mei he lipooti ‘a‘ahi e vāhenga**

**Lord Tu‘iha‘angana:** Tapu mo e Feitu‘una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou‘eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e ki‘i fie fakamā‘ala‘ala pē motu‘a ni he tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e ...

<005>

**Taimi:** 1555-1600

**Lord Tu‘iha‘angana:** ... fakakaukau ‘a e motu‘a ni fekau‘aki mo e lipooti faka‘ofa‘ofa ko eni. Tapu mo e Feitu‘una Sea ko e ki‘i fakakaukau pē hangē ko e manako pē au ia he fokoutua ‘o fanongo ki he ngaahi lipooti pehe ni he taimi ‘a‘ahi Fale Alea fanongo ki he ngaahi...hangē ko e taumu‘a ‘o e ngaahi ‘a‘ahi ko e a‘u ‘a e Fakafofonga ki honau ngaahi kāinga fai e fevahevahe‘aki mo ‘omai ‘enau ngaahi me‘a ‘oku nau loto ki ai ke a‘u mai ki he Fale Alea ‘o Tonga, pea hangē pe ko ia na‘a tau fanongo ki ai he lipooti e Fika 1 pea hoko mai ko eni ki he lipooti ko eni ‘a e Fika 2 ‘Eiki Sea, ka ko e me‘a pē ‘oku ou,... mahino ‘aupito ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ‘omai ka ko e me‘a pē ‘oku mahino pē ko e me‘a ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea ke fakama‘ala‘ala mai ‘oku ‘i ai pē ki‘i me‘a ko eni ‘oku lēvei ai ‘a e motu‘a ni ia hangē pē ko ia na‘e fai ki ai ‘a e feme‘a‘aki ko e ngaahi peesi ko eni ‘oku ‘asi ai ‘a e savea ko eni ‘a e Fakafofonga. ‘Ikai hala ia ‘oku tonu pē ia kapau ‘oku fiema‘u ha Fakafofonga ke ne fai ha‘ane savea ki ha‘ane ma‘unga fakamatala pē ‘a‘ana ia ‘oku pou pou pē ki ai ‘a e motu‘a ni ia ka ko e fakamatala pē ia ko ‘ene *information* pē ia ‘a‘ata ‘a kita. Pea ‘oku fai pē ia fai pē ia ha potu siasi pē ko ha hā ‘oku fai ‘enau savea ko e hā e kaveinga ‘oku nau fiema‘u fai ‘enau savea ko e me‘a pē ia ‘anautolu ki ha ngaahi kaveinga ‘oku nau fiema‘u.

Ka ki he motu‘a ni Sea ki ha me‘a ‘oku fakahū mai ki he Fale Alea ‘o Tonga ki ha ngaahi savea pehe ni ‘oku pau pē ke mā‘opo‘opo ange he ko e ‘uhinga ko e Pule‘anga ‘oku ‘i ai e ngaahi pea ‘oku ‘i ai e potungāue ia ‘oku nau fakahoko e ngaahi savea ko eni mo e ngaahi,... ‘oku ‘i ai hono lao mo e taimi ‘oku nau fakahoko ai e ngaahi savea ‘oku nau muimui he ngaahi me‘a ko ia pea fakahoko mai e ngaahi fakamatala mā‘opo‘opo talu mei hono kamata e ngaahi savea mo e hā ‘o fakaikiiki ‘a e Potungāue *Statistic* Sea pea ‘oku nau ka ‘i ai ha kaveinga, pea ko e ngaahi me‘a ia ‘oku fakahū mai ki he Fale ni pea ‘oku tau tau‘atāina ke tau fakama‘ala‘ala, fehu‘i pea, ...ka ko e savea ko eni ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Sea ‘a eni ko eni na‘a ku lave ki ai me‘a tau‘atāina pē ia pea ‘oku faka‘ofa‘ofa ‘aupito pē ‘ene fokotu‘u ‘e ia ‘ene kaveinga mo ‘ene fehu‘i. Ko hai e kakai na‘a ne ‘ave ki ai ‘ene savea ka ko e lēvei pē ‘a‘aku ia lipooti faka‘ofa‘ofa ko eni ‘oku ne ‘omai ‘a ‘ene ngaahi fevahevahe‘aki mo hono kāinga ‘omi ‘enau ngaahi fiema‘u pea ‘i ai e ngaahi me‘a mahu‘inga ai fekau‘aki mo e kamata ko eni ‘a e mole e ngāue ‘a e kakai, uesia ko eni he KOVITI-19 palopalema ai e ngaahi me‘a lahi ia pea ‘oku lahi mo e kaveinga lelei tautēfito ‘a eni ki he ako, Potungāue Mo‘ui eni na‘e toki me‘a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Ka ko ‘eku kole pē ‘a‘aku ‘Eiki Sea ki he motu‘a ni kole pē au ki he Fakafofonga pea mo e me‘a ko ē ki‘i mahino ko eni ‘oku ‘iate au fekau‘aki mo e me‘a ko eni ‘oku fekau‘aki mo e lipooti ‘a ia ko eni ‘oku ki‘i lēvei ai ‘a e motu‘a ni. Kapau ‘e tali pē he Fakafofonga he ko e ki‘i ma‘unga fakamatala pē eni ia ‘a e Fakafofonga ko ‘ene ki‘i savea faka‘ofa‘ofa pē ia ka ko

eni kuo 'oku ne 'osi me'a mai 'e ia ki he Fale 'a e kongā lahi 'ene savea ka ki he fakahā loto 'a e motu'a ni Sea kapau 'e laumālie lelei pē Fakafofonga 'aki ko eni 'oku 'osi me'a mai'aki ke to'o e peesi 22 ia ki he 28 'ene savea ko ē na'e fai kae 'omi pē ngaahi fakakaukau ia ke pālōti te u loto lelei leva au ke tali'aki 'ene, 'a e lipooti ko eni.

Kapau 'oku loto pē ia ke tu'u 'ene, 'a e 'ū peesi ko eni 'oku ai 'ene savea 'ikai ke u tui 'oku 'ikai ke, he'ikai ke u loto lelei ke u tali he ko 'eku tali pē 'a'aku ko e tali ia ai 'ene savea ka 'oku 'ikai ke u tui pehē ka ko ia mahalo na'a mahino pē ki he Fakafofonga he kuo 'osi mahino mai. He 'oku faka'ofō'ofa 'aupito 'ene lipooti 'a'ana, ko e angamaheni ia 'etau lipooti 'omi e ngaahi fakakaukau 'a e kakai ka ko 'eku ki'i lēvei pē au he savea 'ikai ke u fu'u, ke u loto ke u hiki nima 'o tali ke u tali ha fa'ahinga savea pehē faka'ofō'ofa pē ia he ko e *information* pē ia 'a e Fakafofonga, kapau 'e loto pē 'a e Fakafofonga ia ke to'o e peesi 22 ki he 28 'ene savea pea pukepuke pē ia ko 'ene *information* pē ia 'a'ana ia pea mo hono vāhenga faka'ofō'ofa pea ko u fokotu'u atu 'a e lipooti mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Fakafofonga ko e fokotu'u ē mei he 'Eiki Nōpele Ha'apai kuo a'u mai 'a e me'a ia 'a e Feitu'una ho'o lipooti 'a e ho'o savea ki heni. Ka ko e fekau'aki pea mo e tu'utu'uni faka-Fale Alea 'a e anga 'o e savea ko eni. 'Oku 'i ai pē mo'oni 'a e Fakafofonga ka faifai ange 'oku pālōti'i fakataha eni he'ikai ke fakahā loto 'ikai ke tali 'e ia ko e 'uhinga ko ho'o savea. Ka 'oku 'iate koe 'a e tali kapau teke loto pē koe ke tali ke to'o ia malu'i pē me'a pea to'o mei he lekooti kae tau pālōti kitautolu ia 'i ho'o 'a'ahi ...

<007>

**Taimi:** 1600-1605

**Sea Komiti Kakato :** ... kātoa. Ko e anga ia e kole mei he tēpile ko ē ki he Feitu'una, pea kapau 'oku ke loto pē koe he fakataha'i tau pālōti leva kitautolu 'e 'ilonga leva ai e fakahā loto 'a e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai. Me'a mai.

**Semisi Sika :** Mālō Sea. Ko e ola ē 'o e talatalanoá, na'e fakahoko 'i he fekau 'e he Sea e Fale Aleá ke u lele atu ki he kakai. 'Oku 'ikai ke u mahino'i pē ko e fokotu'u ke to'o he 'oku hā?

**Sea Komiti Kakato :** Ko e 'uhinga 'a e me'a mai 'a e Hou'eiki kei 'oku 'i he Feitu'una pē, ka 'oku ke loto koe ke 'i loto, ke tali pē ho'o saveá ia 'a 'au fakataha mo ho'o lipooti ka 'he 'ikai ke tali ia 'e ia he'ene pālōti.

**Semisi Sika :** Ko u loto pē ..ke ... 'ikai foki ke tau hanga 'o fakamālohi'i he ni'ihii..

**Sea Komiti Kakato :** Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

**Semisi Sika:** 'Oku 'ikai foki ke tau hanga 'o fakamālohi'i ha ...

**'Eiki Minisitā Ako :** Sea ko e ki'i, ko u tui mahalo ko e ki'i fehu'i ko eni na'a tokoni. Ko e ki'i fie kole fakama'ala'ala pē. Ko e ngaahi lipooti foki 'oku fa'a fakatokanga'i pē, pē ko e nouti pē. 'Oku tau kei lele pē 'i ai pe ko e tali eni ia ke tau *approve*. He 'oku kehekehe pē foki mo'oni pē 'a e ngaahi 'uhinga ko ē, kapau 'oku tau tali 'etautolu ko e *approve*, te tau ala *refer* 'etautolu 'amui ha'atau alea 'amui ki he ngaahi me'a na'a tau tali 'o *approve*. Kapau na'a tau fakatokanga'i 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia 'oku tau tali 'o pehē ko e fo'i mo'oni'i me'a 'oku tau loto ki ai, ka 'oku tau fakatokanga'i kehe leva ia. Ko e 'uhinga pē ke 'i ai ha'o me'a Sea pē ko e tali ko 'etau tali

pāloti'i ke fakatokanga'i, pē ko 'etau tali ke *approve* ke tali ke mahino 'oku, hangē ko ē ko 'etau fa'a me'a 'oku tau pāloti ki ai Sea. Ko u tui ko e ki'i me'a pē ia ke fakama'ala'ala mai Sea kātaki.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io kiate au he mahino kiate aú kapau 'e fakatokanga'i pē 'e tatau pē ia mo hono to'o mei he lekootí. Ka ko e 'uhinga 'eku fakmaamá 'aku ia ko e me'a mai 'a e 'Eiki Nōpelé kapau 'e kei tu'uma'u 'a e savea ia ko ení he'ikai pāloti 'io ia ki ai. Ko e 'uhingá ko e tūkunga. Pea kapau 'e fakatokanga'i pē ē, pē 'e tuku tafa'aki 'a e kongá 'o 'a e savea e 'a'ahí.

### **Poupou ke to'o peesi 21 ki he 'osi savea Tongatapu 2 pea 'oua kau hono pāloti'i**

**'Eiki Palēmia** : Sea tapu mo e Feitu'una. Ko 'eku ki'i toe ki'i fokoutua hake pē 'aku ki 'olungá 'oku ou poupou au ki he Fakafofonga Nōpele ko ia 'o Ha'apai. Ko e me'a ia te u faí, ka ko u kole atú 'e kamata mei he peesi 21 ki he'ene 'osi, 'ikai ko e 22. Ko u kole atu ke to'o poupou ki he fokotu'u 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

**Lord Tu'iha'angana:** Ko ia Sea.

### **Fakamaama he ola savea ne fakahoko Tongatapu 2**

**Sea Komiti Kakato** : Kiate au ka u toe fakamaama atu 'e Hou'eiki. Ko e 'uhinga e me'a ko ení 'oku fai ai e feme'a'aki he savea ko ení, 'uluakí ko e peseti 'e 81 'o e savea ko ení ko e 'uhingá ko e tanu halá, ka tau tokanga ki he KOVITI. Ko e uá, ko e peseti 'e 67 ke toe fai 'a hono fakalei'i 'o e fili fakalūkufua 'o e fili Fakafofonga ki he Fale Aleá. Ko hono faka'osi 'o e savea ko ení, ko toe fakamahino atu pē ko e peseti 'e 81 'o e savea ko ení 'i he 'a'ahi 'a e Fakafofonga 'i hono feitu'ú, 'oku peseti 'e 81 'oku pehē 'e he saveá ke fili 'e he kakaí hono fai'anga filí 'enau lotó ke fili e Palēmia. 'Oku pelepelengesi. Fai ha'amou feme'a'aki ai, ka 'oku ou pehē kuo vave 'etau taimí. Me'a mai.

**Sea Komiti Kakato** : Me'a mai.

### **Hoha'a ki he founa na'e fakahoko 'aki e savea**

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o** : Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki e Komiti. 'Oku 'ikai ke palopalema 'a e me'a ko e founa ko ení ia na'e fakahoko'aki 'a e saveá, ko e 'uhinga ia 'oku fai ai ki ai 'a e hoha'a, mo kole ko ē ke to'o koe'uhi kae fai hano fakakaukau'i e lipooti. He 'oku ai e founa fakamāmani lahi 'oku ngāue'aki 'i he me'a ko e savea, pea kuo pau ke tali ia 'o kapau 'e fou 'i ha founa ...

**Semisi Sika** : Sea, kātaki.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io, mālō 'Eiki Minisitā mo'oni 'aupito ia.

**Semisi Sika** : 'E Sea, he'ikai ke tau fakamālohi'i ha ni'ihí ke nau tali ha me'a 'oku 'ikai ke nau tui. Ko e le'o ē e kakaí, ko e me'a ia 'a e Hou'eiki Mēmipa 'enau tali mo e 'ikai ke nau tali.

**Sea Komiti Kakato** : Hou'eiki kuo 'osi 'etau taimí ka tau pāloti'i ā 'a e lipooti ko ení.

**Mateni Tapueluelu** : Sea, fakamolemole pē Sea ki'i tokoni nounou pē. Ko e fokoutua pē e motu'a ni ia ke fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpele 'i he'ene fakahā faka'apa'apa mai hono lotó Sea mo e me'a ...

**Taimi:** 1605-1610

**Mateni Tapueluelu:** ... lelei ia ongo faka'apa'apa 'aupito 'ene me'a pea 'oku tau'atāina pea 'oku mahino pē 'oku 'i ai 'ene poini ka ko e kole ko ē 'a e tēpile ko eni Sea mou fakamolemole Hou'eiki 'oku 'ikai ke mau lava 'o to'o e loto e kakai. Ko hono lapa'i pē 'oku 'uhinga ia kuo lapa'i e loto e kakai ka ko e lipooti eni ko e 'a'ahi mei he kakai. Pea ko ia ai 'oku ou kau au 'i he pou pou Sea ko e hā pē loto e Fale ka ko e loto ia e kakai 'ikai ke mau lava to'o mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō mahino kiate au ...

**'Eiki Minisitā Polisi:** Ko 'eku ki'i ...

**Sea Komiti Kakato:** Faka'osi mai 'Eiki Minisitā.

### **Tokanga ko e 'uhinga e 'a'ahi Fale Alea ke 'omai fiema'u vivili e kakai**

**'Eiki Minisitā Polisi:** Kole atu pē au ke 'uhī ke ke tokoni mai pē. Koe'uhī ko e founa ko eni ko ē na'e tu'utu'uni ke o fai 'aki 'a e 'a'ahi. Pea hangē ko ē na'e fai ki ai 'a e me'a'akī ko e o ko e fiema'u ha ngaahi fiema'u vivili mo vave 'a e kakai 'o e fonua ke fai ki ai ha ngāue 'a e Fale Alea 'o fakatatau ki he ta'u fakapa'anga. Ko e lipooti ko eni 'oku tau lolotonga fai ki ai e feme'a'aki ko e fehu'i ko ē na'e 'omai hē ko e fehu'i fekau'aki mo e tui fakapolitikale. 'Oku 'ikai ko ha fiema'u vivili ia 'a e kakai ko e fo'i me'a 'oku fiema'u vivili he kakai ko e hā e me'a 'oku fiema'u hangatonu ki he'enau mo'ui 'i he taimi ko ia Sea, 'a eni ko ē he taimi ni.

Ko e ngaahi fokotu'u fakapolitikale Sea 'oku fai mai pē ki Fale Alea ni 'i he fa'ahinga taimi pē. Ka ko e 'uhinga 'oku fai ki ai 'a e hoha'a Sea koe'uhī he ko e founa ia na'e fai 'aki e 'A'ahi Faka Fale Alea ko e o ke foki mai pea mo e ngaahi fiema'u 'a e kakai, fiema'u mo 'enau ngaahi fiema'u hangē ko e ako. Ko e fakapolitikale mo e 'ū me'a kātoa ko ia Sea 'oku 'osi 'i ai hono lao 'o'ona ia ke fai ai. Ko e fiema'u ko ē 'a e kakai ko e 'uhinga ia 'etau o a'u ki ai ke 'omai e ngaahi fiema'u ko ē 'o hangē ko e totongi ako. Hangē ko e totongi 'o e vaka. Ko e 'ū me'a pehē 'oku fiema'u ko ē ke tokoni'i ai kinautolu pea ko e 'omai ko ē 'a e lipooti ia ko eni pea 'omai ai 'a e ngaahi tui fakapolitikale Sea 'oku fihī ia ki he motu'a ni.

**Mateni Tapueluelu:** Sea fakamolemole pē ko e ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele, Minisitā kapau 'e laumālie lelei ko hono 'uhinga pē Sea ko e 'ū fiema'u fakalukufua hangē ko e fiema'u ke fili fakalukufua kuo fuoloa pē hono toutou 'omai 'o'ona he ngaahi lipooti 'oku mau ma'u e ngaahi lipooti 'oku 'asi ai. Ko hono toki 'ai eni ia 'o fokotu'u ki he savea 'o 'asi lelei ai e loto ko ē 'a e kakai. Pea ko ē 'oku me'a mai e 'Eiki Nōpele ia kuo mahino ia pea mahino atu e tafa'aki ia ko ia Sea.

**'Eiki Minisitā Polisi:** 'Ikai ko e mau 'uhinga.

**Mateni Tapueluelu:** Mau fiemālie pē mautolu ko e hā ...e tu'utu'uni. Mālō.

**'Eiki Minisitā Polisi:** 'Osi fe'unga e tokoni Sea ko 'eku 'uhinga pē ia 'a'aku Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Hou'eiki.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Kapau he 'ikai ke tali e lipooti ko eni he 'e he Fale ho'o komiti ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io sai pē 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Mau tokanga atú 'omai e me'a ko ē 'oku fiema'u 'e he kakai vivilí ...

**Sea Komiti Kakato:** Kuo mahino kiate au 'a e feme'a'aki he taimi ni Hou'eiki 'ikai ke toe fiema'u ke toe fai ha feme'a'aki 'uhinga ko e taimi e Falé ko u kole ke mou me'a atu 'o fakakaukau lelei he pooni pea mou lotu'i 'a e me'a te u pālōti'i 'apongipongi. Mou me'a atu 'o laumālie lelei, lau ha'amou folofola 'ai ke toe ki'i maama ange homou loto na'a toe liliu mai 'apongipongi 'o tau fakatokanga'i e me'a 'oku fai ai 'a e feme'a'aki pea ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e 'a'ahí ngaahi tu'utu'uni 'e toki me'a hifo ai e Sea 'o e Fale Alea 'i 'olunga he ko ia 'oku ne fakamafai'i 'a e anga 'o 'etau 'a'ahi mo 'etau ngaahi ngāue.

**Semisi Sika:** Sea kātaki fakamolemole, te u ki'i tokoni faka'osi atu pē, ko u fokotu'u atu ke ta u pālōti ...

**Sea Komiti Kakato:** 'Ikai Fakafofonga ...

**Semisi Sika:** Ko e aofangatuku he 'ikai tu'utu'uni mai e lipooti ia ki he ...

**Sea Komiti Kakato:** 'E fai 'eku tu'utu'uni. Tau fai 'eku tu'utu'uni mou me'a atu kuo 'osi e taimi. Fakakaukau lelei ko 'etau me'a mai pē 'apongipongi ko e 'uluaki me'a pē 'e fai ko e pālōti. Sai tau liliu 'o Fale Alea. Mālō. (**Liliu 'o Fale Alea – 4pm**)

*(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'Eiki Sea Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)*

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā Pa'anga, ... Hou'eiki ko u fie fakamanatu atu e fakaafe 'Eiki Palēmia ki he Lulutai 'apongipongi ko ia 'oku toloi e Falé ki he Tu'apulelulu, 10:00.

### **Kelesi**

*(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea Fale Alea, Lord Fakafanua)*

<009>